Министерство просвещения Российской Федерации
Министерство образования и науки Республики Башкортостан

Муниципальное казённое учреждение “ Отдел образования муниципального района
Куюргазинский район Республики Башкортостан
МБОУ СОШ с. Якшимбетово

Рассмотрено ШМО Протокол № 1 от “ 24 “ 08 2023 г Р. А. Айдарова	Согласовано Заместитель по УВР Г.А.Хайбуллина Протокол № 1 от 28. 08. 23 г	Утверждено Директор МБОУ СОШ. с Якшимбетово Г.К. Аксарова Приказ № 137 от 28.08.2023

Рабочая программа
учебного предмета “Родная (башкирская) литература”
для обучающихся 5-9 классов

АҢЛАТМАЛЫ ЯҘЫУ

Уҡытыу туған (башҡорт) телдә алып барылған төп дөйөм белем биреү ойошмаларының 5-9-сы кластары өсөн «Туған (башҡорт) әҙәбиәте» предметы буйынса белем биреү өлгө эш программаһы (артабан – Программа) уҡыу предметының һәр йыл буйынса йөкмәткеһен, уҡыусыларҙы Туған (башҡорт) әҙәбиәте уҡыу предметы саралары менән уҡытыу, тәрбиәләү һәм үҫтереү буйынса төп методик стратегияларҙы билдәләй».

Программаның норматив хоҡуки базаһы:

-Рәсәй Федерацияһы Конституцияһы;

-«Рәсәй Федерацияһында мәғариф тураһында» 2012 йылдың 29 декабрендәге № 273-ФЗ Федераль закон (үҙгәрештәр һәм өҫтәмәләр менән);

-«Рәсәй Федерацияһы халыҡтары телдәре тураһында» 1991 йылдың 25 октябрендәге № 1807-1 Россия Федерацияһы законы закон (үҙгәрештәр һәм өҫтәмәләр менән);

-Төп дөйөм белем биреүҙең федераль дәүләт белем биреү стандарты (Рәсәй Федерацияһы Мәғариф министрлығының 2021 йылдың 31 майындағы № 287 бойороғо менән раҫланған);

-Төп дөйөм белем биреүҙең төп өлгө программаһы (дөйөм белем биреү буйынса федераль уҡытыу-методик берләшмәһе ҡарары менән хупланды, 2022 йылдың 18 мартындағы № 1/22 протокол);

-Тәрбиә биреүҙең өлгө программаһы (дөйөм белем биреү буйынса федераль уҡытыу-методик берләшмәһе ҡарары менән хупланды, 2022 йылдың 23 июнендәге №1/22 протокол).

Программа Башҡортостан Республикаһы һәм Рәсәй Федерацияһының башҡа төбәктәрендә башланғыс дөйөм белем биреү программаларын туған (башҡорт) телдә уҡытыуҙы ғәмәлгә ашырыусы дөйөм белем биреү ойошмалары өсөн эшләнгән һәм предмет өлкәһе уҡытыу туған телдә алып барылған «Туған тел һәм әҙәбиәт» менән эшләүсе уҡытусыларға методик ярҙам күрһәтеүгә йүнәлтелгән.

Дәреслектәр һәм эш программаларын төҙөүсе авторҙар уҡыу материалының күләмен һәм йөкмәткеһен киңәйтергә, уҡыусыларҙы үҫтерүгә һәм тәрбиәләүгә ярҙам итеүсе эш төрҙәрен тәҡдим итергә хоҡуҡлы.

Программа төп дөйөм белеү биреү федераль дәүләт стандарттары һөҙөмтәләре талаптарына ярашлы төҙөлдө (артабан – ФДББС). Унда шулай уҡ дөйөм белем биреүҙең универсаль уҡыу эшмәкәрлеген үҫтереү һәм формалаштырыу программаһының төп идеялары һәм ҡағиҙәләре, башланғыс дөйөм белем биреү өсөн өлгөлө белем биреү программалары менән күсәгилешлек иҫәпкә алына.

Программа нигеҙендә кешенең рухи тормошон, уның әҫәрҙә сағылдырылған эске донъяһын, ә уҡыусының үҙ донъяһы – төп ҡиммәт булараҡ ҡарарға мөмкинлек биреүсе гуманитар педагогика идеялары һәм гуманитар педагогик принциплар ята. Был концепцияла әҙәбиәт дәресе кешенең һығылмалыҡ, вариативлыҡ, диалог ҡора белеүенә хас булған гуманитар фекерләү стиленә һәләтен стимуллаштырыу һәм үҫтереү, ә дөйөм әҙәби белем биреү – уҡыусыларҙы мәҙәниәт ҡаҙаныштарына йәлеп итеү, уларҙы ижади эшмәкәрлеккә индереү өсөн шарттар тыуҙырыу сараһы булараҡ ҡарала.

Программа эш программаларын төҙөү өсөн йүнәлеш булып тора: ул уҡыу курсының инвариант (мәжбүри) өлөшөн билдәләй, унан ситтә белем биреүҙең йөкмәткеһенең вариатив өлөшөн тәшкил итеүсе авторлыҡ һайлау мөмкинлеге ҡала. Эш программалары һәм дәреслектәрҙең авторҙары уҡыу материалын структуралаштырыуға, уны өйрәнеүҙең эҙмә-эҙлеклелеген билдәләүгә, йөкмәткене киңәйтеүгә, шулай уҡ белем, оҫталыҡ һәм эшмәкәрлек алымдарын формалаштырыу, уҡыусыларҙы үҫтереү, тәрбиәләү һәм социалллләштереү юлдарын билдәләүгә үҙ ҡараштарын тәҡдим итә алалар.

Программала башланғыс дөйөм белем биреү программаларында тәҡдим ителгән барлыҡ төп эшмәкәрлек төрҙәрен үҫтереү ҡаралған. Әмма Программаның йөктәмкеһе, беренсенән, урта белем биреү системаһының предмет йөкмәткеһенә, икенсенән, уҡыусыларҙың психологик һәм йәш үҙенсәлекләренә бәйле.

Программа башҡорт телен белеүсе уҡыусылар өсөн эшләнгән.

Программаның йөктәмкеһе системалы-эшмәкәрлек алымына ярашлы төҙөлгән һәм төп дөйөм белем биреү программаһының «Туған тел һәм туған әҙәбиәт» предметы өлкәһе өлөшөнә ФДББС (федераль дәүләт белем биреү стандарттары) ҡуйған талаптар һөҙөмтәләренә ирешеүгә йүнәлдерелгән.

Туған (башҡорт) әҙәбиәте предметына дөйөм характеристика

Образлы һүҙ сәнғәте булараҡ әҙәбиәт – тормошто танып белеүҙең үҙенсәлекле алымы, донъяның фәнни картинаһынан үҙенең эмоциональ йоғонтһоноң юғары дәрәжәһе, метафориклығы, күп мәғәнәле булыуы, тамамланмағанлығы, ҡабул итеүсенең актив ижадын күҙ алдында тотоуы кеүек мөһим айырмаларға эйә сәнғәт моделе.

Әҙәбиәт Рәсәй мәктәптәрендә төп гуманитар уҡыу фәне булараҡ, һәр яҡтан үҫешкән, гармоник шәхесте формалаштырыуға, гражданин һәм патриотты тәрбиәләүгә булышлыҡ итә. Мәҙәниәттең гуманистик ҡиммәтттәренә мөрәжәғәт итеү һәм ижади һәләтлеген үҫтереү – эмоциональ бай һәм интеллектуаль үҫешкән, үҙенә конструктив һәм шул уҡ ваҡытта тирә-йүндәге донъяға тәнҡит күҙлегенәнән ҡарарға өйрәнгән шәхес тәрбиәләүҙең кәрәкле шарты.

Әҙәбиәт дәрестәрендә уҡыусының һүҙ сәнғәте әҫәрҙәре менән танышыуы – ул ысын художество ҡиммәтәре менән генә танышыу факты түгел, а аралашыу (коммуникация), яҙыусылар менән диалог тәжрибәһе лә. Илебеҙ халыҡтарының һүҙ сәнғәте әҫәрҙәре менән танышыу уҡыусыларҙың аңында художестволы мәҙәниәттең байлығы һәм күп төрлөлөгө, күп милләтле Рәсәйҙең рухи һәм әхлаҡ потенциалы тураһында ҡараштарын киңәйтә.

Һүҙҙәр, тел билдәләре менән әҙәби әҫәрҙә һүрәтләнгән тормоштоң художестволы картинаһы тойғолар (эмоция) нигеҙендә генә түгел, ә интеллектуаль аңлап ҡабул ителә (рациональ). Әҙәбиәтте юҡҡа ғына фәлсәфә, психология менән сағыштырмайҙар, уны «художестволы тикшеренеү», «кешене өйрәнеү фәне», «тормош дәреслеге» тип атайҙар.

Уҡыу предметының йөкмәткеһе дәрестән тыш эшмәкәрлектә лә (конференция, байрам сараһы, квест һ.б.) тормошҡа ашырылырға мөмкин.

«Туған (башҡорт) әҙәбиәте» уҡыу предметын өйрәнеүҙең маҡсаты һәм бурыстары

«Туған (башҡорт) әҙәбиәте» предметын өйрәнеүҙең **маҡсаты** – башҡорттарҙың мәҙәни-тел өлкәһен аңлаған, рухи яҡтан үҫешкән шәхес тәрбиәләү, уҡыусыны үҙ халҡының әҙәби мираҫына йәлеп итеү, уның сәнғәт текстарын ҡабул итеүгә, аңлауа һәм объектив баһаларға булған һәләтен үҫтереү, база коммуникатив күнекмәләрен камиллаштырыу.

«Туған (башҡорт) әҙәбиәте» предметын өйрәнеүҙең **бурыстары**:

-башҡорт халҡының төп мәҙәни ҡиммәттәренең береһе һәм тормышто танып белеүҙең ысулы булараҡ художестволы әҙәбиәткә мөнәсәбәт формалаштырыу;

-ҡабул итә белеүҙе үҫтереү, анализлау, тәнҡитле баһалау һәм уҡығанды интерпретациялау, әҙәби әҫәрҙә сағылдырылған художестволы тормош картинаһын эмоциональ һәм интеллектуаль кимәлдә аңлау;

-этаплап, эҙмә-эҙлекле аңлап уҡыу, уҡығанды аңлатыу, анализлау һәм тексты интерпретациялай белеү һәләтен формалаштырыу;

-һүҙлек запасын байытыу, уҡыусыларҙа тел һәм яҙма һөйләү нормалары, һөйләм этикеты ҡағиҙәләре нигеҙендә туған телде белеү культураһын уның функциональ мөмкинлекләренең бар тулылығында үҫтереү;

-әҫәрҙәрҙең төр һәм жанр, сюжет-композицион һәм тел үҙенсәлектәрен, һүрәтләү урынын, ваҡытын һәм ысулдарын билдәләү;

-нәфис текста яҙылғандың мәғәнәһенә төшөнөүҙең яҡынса алгоритмдарын үҙләштереү, уҡылғанға ҡарата үҙ баһаларын һәм фекерҙәрен күрһәтеү;

-үҙ позицияңды белдереү мәҙәниәтен, үҙ фекереңде дәлилләү һәм уны төрлө жанрҙарҙың телдән һәм яҙма әйтелешендә формалаштырыу һәләтен тәрбиәләү, ижади, аналитик һәм интерпретациялау характерындағы асыҡ телмәр төҙөү;

-«сит» позицияны аңлау культураһын тәрбиәләү, башҡа кешеләр ҡиммәттәренә, башҡа дәүерҙәр һәм халыҡтар мәҙәниәтенә хөрмәт менән ҡарау;
-үҙ-үҙеңде камиллаштырыу өсөн әҙәбиәт уҡыуҙың һәм өйрәнеүҙең мөһимлеген аңлау, ял ваҡытында уҡыу өсөн әҫәрҙәрҙе аңлы рәүештә һайлауға ынтылыш формалаштырыу;
-шәхестең уңышлы социализацияһы һәм үҙ-үҙен тормошҡа ашырыу өсөн кәрәк булған укыусыларҙың интеллектуаль ижади һәләттәрен үҫтереү;
-мөһим дөйөм белем биреү күнекмәләрен һәм универсаль уҡыу эшмәкәрлеген үҙләштереү (эшмәкәрлек маҡсаттарын формалаштырыу, уны планлаштырырыу, библиографик эҙләнеүҙе тормошҡа ашырырыу, кәрәкле мәғлүмәтте төрлө сығанаҡтарҙан шул иҫәптән Интернеттан һ.б. табыу һәм эшкәртеү).

«Туған (башҡорт) әҙәбиәте» уҡыу предметын өйрәнеүҙең өлгөлө эш программаһының төп йөкмәтеке линиялары

Программала тәҡдим ителгән блоктарҙы ошондай логик һәм традицион хронологик тәртиптә урнаштырырға мөмкин:

Блок 1. Халыҡ ижады.

Блок 2. XI – XVIII быуаттар башҡорт әҙәбиәте.

Блок 3. XIX – XX быуаттар башы башҡорт әҙәбиәте.

Блок 4. Башҡорт совет әҙәбиәте.

Блок 5. Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте.

Блок 6. Рус әҙәбиәте.

Блок 7. Әҙәбиәт теорияһы һәм тарихы буйынса мәғлүмәт.

Программала (йөкмәткелә һәм тематик планлаштырыуҙа) әлеге блокларҙы теүәл логик эҙмә-эҙлектә өйрәнеү мөмкин түгел. Халыҡ ижадын һәм башҡорт әҙәбиәтенең башланғыс осорон үҙләштереү өсөн ҡатмарлы тарихи дәүерҙе ҡабул итә һәм анализлай белеү кәрәк, быға урта звено уҡыусылары әҙер түгел. Быны башҡорт теле яҙмаһының бер нисә тапҡыр график нигеҙен үҙгәртеүе лә ҡатмарлаштыра, шуның менән бәйле фольклор һәм сәнғәт әҫәрҙәре текстарында ғәрәп, фарсы теленән үҙләштерелгән һүҙҙәр күпләп өҫтөнлөк итә. Был проблеманы хәл итеү башҡорт лексикологияһын өйрәнеү менән генә сикләнмәй, башҡорттарҙың көнсығыш халыҡтары менән тарихи-мәҙәни бәйләнештәре хаҡында уҡыусыларҙың билдәле күҙаллауҙарға эйә булыуы мөһим.

2–5-се блоктарҙа нәфис әҙәбиәт исемлеге һәм уларҙың төп проблематикаһын һәм художестволы үҙенсәлеген яҡтыртыусы ҡыҫҡа аннотациялар бирелә. Әҫәрҙәрҙе өйрәнер алдынан яҙыусының тормош юлы һәм ижадына ҡыҫҡаса күҙәтеү яһала. Әҙәбиәт теорияһы һәм тарихы буйынса материалдар программаның һәр блогында тәҡдим ителә.

Рәсәй халыҡлары әҙәбиәте үҙ аллы уҡыу өсөн тәҡдим ителә, предметты өйрәнеү өсөн сәғәттәр һаны арттырылған осраҡта Рәсәй халыҡтары әҙәбиәтен дәрестән тыш эшмәкәрлеккә бүленгән ваҡыт сиктәрендә өйрәнергә мөмкин.

Үҙ аллы уҡыу һәм ятлау өсөн тәҡдим ителгән әҫәрҙәр исемлеге программаға ҡушымта (1-се ҡушымта) менән бирелгән.

«Туған (башҡорт) әҙәбиәте» предметының уҡыу планындағы урыны

ФДББС-ҡа ярашлы «Туған әҙәбиәт» предметы «Туған тел һәм туған әҙәбиәт» предметы өлкәһенә инә һәм өйрәнеү өсөн мәжбүри булып тора.

Предмет өлкәһе уҡытыу туған (башҡорт) телдә алып барылған дөйөм белем биреү ойошмаларында «Туған (башҡорт) әҙәбиәте» предметын өйрәнеүгә 5-9-сы кластарҙа – 170 сәғәт бирелә: 5-се класта – 34 сәғәт, 6-сы класта – 34 сәғәт, 7-се класта – 34 сәғәт, 8-се класта – 34 сәғәт, 9-сы класта 34 сәғәт.

«Туған (башҡорт) әҙәбиәте» предметын интенсив һәм тәрәнерәк өйрәнеү өсөн белем биреү учреждениеһы уҡыу предметын өйрәнеү өсөн бирелгән сәғәттәрҙең һанын белем биреү мөнәсәбәттәрендә ҡатнашыусылар формалаштыра торған уҡыу планының бер өлөшө иҫәбенә үҙ аллы рәүештә арттырырға хоҡуҡлы.

«ТУҒАН (БАШҠОРТ) ӘҘӘБИӘТЕ» ПРЕДМЕТЫНЫҢ ЙӨКМӘТКЕҺЕ

5-се класс

Хәҙерге башкорт әҙәбиәте

1980-2022 йылдар башҡорт әҙәбиәте. Был осор халыҡтың ижтимағи һәм рухи тормошонда ҙур үҙгәрештәр, милли мәҙәниәтте артабан байытыу, бер үк ваҡытта рухи ҡиммәттәрҙе яңы күҙлектән баһалау һәм күсеш осоро һөҙөмтәһе булараҡ – критик реализм тенденцияларын тергеҙеү менән характерлана. Үҙгәртеп ҡороу һәм үҙгәртеп ҡороу осоронан һуңғы йылдар тулҡынында проза, поэзия, драматургия, әҙәбиәт белеме һәм тәнҡит үҫә. Хәҙерге этапта Әхиәр Хәкимов, Булат Рафиҡов, Рәшит Солтангәрәев, Ноғман Мусин, Кәтибә Кинйәбулатова, Гөлфиә Юнысова, Рауил Бикбай, Наил Ғәйетбай, Флорид Бүләков һәм башҡа бик күптәрҙең әҫәрҙәре башҡорт әҙәбиәте үҫешенә ҙур өлөш индерҙе.

XIX – XX быуат башы башкорт әҙәбиәте

XIX быуаттың икенсе яртыһындағы башҡорт әҙәбиәте (1860-1900 йылдар). XIX быуаттың икенсе яртыһынан рус әҙәбиәте йоғонтоһонда Көнбайыш әҙәбиәте өсөн хас жанрҙар: роман, повесть, драма, комедия һ.б. киң үҫеш ала. Хәҙерге этапта был жанрҙар башҡорт әҙәбиәтен Көнсығыш һәм Көнбайыштың данлы традициялары менән байытып, ныҡлы урын алып, үҫешен дауам итә.

XIX быуаттың икенсе яртыһындағы әҙәбиәттең үҙенсәлеге – мәғрифәтселек реализмы методының барлыҡҡа килеүе һәм үҫеше. Майҙанға мәғрифәтселек реализымының иң сағыу вәкилдәре – башҡорт шағирҙары Мифтахетдин Аҡмулла, Мөхәммәтсәлим Өмөтбаев, Риза Фәхретдиновтар сыға. Улар үҙ әҫәрҙәре, фәнни-методик хеҙмәттәре һәм уҡытыусылыҡ эшмәкәрлектәре менән мәғрифәтселек идеяһын алға һөрәләр.

Был осорҙа суфыйсылыҡ йүнәлешендәге әҫәрҙәр әле етәрлек була. Ғәли Соҡорой реалистик һәм мәғрифәт характерындағы бик күп әҫәрләр һәм фәнни хеҙмәттәр яҙһа ла, уның ижадында суфыйсылыҡ идеялары айырыуса асык сағыла.

Әлеге осор шиғриәте – М. Аҡмулла, Ғ.Соҡорой, М. Өмөтбай, Ноғман, Хөснийәр, Сөләймәндең шиғри әҫәрҙәре, проза – Р. Фәхретдинов, З. Һаҙый повестары һәм хикәйәләре, сәйәхәтнамә – Соҡорой һ.б. әҫәрҙәрендә яҡтыртыла. Драматургия, нигеҙҙә, ҡульяҙма варианттарҙа йәшәп килә. Беҙҙең көндәргә килеп еткән ҡулдан яҙылган пьеса варианттары буйынса түбәндәгеләрҙе әйтергә була: күләме буйынса улар ҙур түгел, комедиялар өҫтөнлөк итә, күп осраҡта авторҙар күрһәтелмәгән.

XX быуат башы башҡорт әҙәбиәте (1900-1917 йылдар). XX быуат башы башҡорт әҙәбиәте үҙәгендә – тәнҡитле реализм формалаштырыу проблемалары, романтик йүнәлеш билдәләре, жанр һәм стиль формаларын байытыу.

Әҙәби аренаға башҡорт әҙәбиәтен яңы үҫеш кимәленә күтәреүсе шағир, прозаик һәм драматургтарҙың яңы быуыны килә.

Мәжит Ғафури, Сафуан Яҡшығолов, Дауыт Юлтый, Шәйехзада Бабичтың шиғри әҫәрҙәре башҡорт шиғриәтенең алтын фондына индерелде. Прозала Авзал Таһиров, Мәжит Ғафури, Закир Һаҙый, Зыя Өммәти, Кәбир Туйкин, Мөхәммәтһаҙый Сәғҙи, Әхнәф Иҫәнбирҙин, Фәйзи Вәлиев, Булат Рафиҡиҙың хикәйәләре һәм повестары айырыуса танылыу таба. Башҡорт драматургияһы йылдам үҫә башлай.

Быға халыҡтың театр сәнғәтенә ҡарата ныҡлы ҡыҙыҡһыныуы ҙур йоғонто яһай, шуның һөҙәмтәһендә төбәктә «Ширҡәт», «Сәйәр» һ.б. кеүек ярым профессиональ театр труппалары ойошторола. Был театр труппалары өсөн пьесалар етмәй, сөнки башҡорт теленә тәржемә ителгән классик сит ил һәм рус драмаларынан тыш, ерле башҡорт колоритлы спектаклдәр ҙә кәрәк ине. Афзал Таһировтың «Студенттар» («Шәкерттәр»), Фазыл Туйкиндың «Ватан ҡаһармандары», «Тормош ҡорбандары», Ғәбдеррәүф Ниязбаевтың «Көслөләр һәм көсһөҙҙәр» («Брадәрән Ғәлимовтар»), Ғиләж Ғүмәрскийҙың «Һуғышта», Фәтхелҡадир Сөләймановтың (Абдулҡадир Инан) «Салауат батыр» һ.б. пьесалары шул тулҡында яҙылды һәм башҡорт халҡы араһында киң популярлыҡ яуланы.

Башҡорт совет әҙәбиәте

Башҡорт әҙәбиәтенең совет осоро (1918-1991 йылдар). Был осор башҡорт әҙәбиәт белгестәре тарафынан өйрәнелгән һәм был этапты осорҙарға бүлеүҙең төрлө варианттары тәҡдим ителә. Дәүерҙе дүрт осорға бүлеп ҡарап дөрөҫөрәк булыр:

-1917-1941 йылдар – башҡорт совет әҙәбиәтенең барлыҡҡа килеү һәм формалашыу осоро;

-1941-1957 йылдар – Бөйөк Ватан һуғышы һәм һуғыштан һуңғы йылдар осорондағы башҡорт әҙәбиәте;

-XX быуаттың 60-сы һәм 70-се йылдарҙағы башҡорт әҙәбиәте (1957-1980 йылдар);

-XX быуаттың 80-се һәм 90-сы йылдарҙағы башҡорт әҙәбиәте (1980-1991 йылдар).

1917-1941 йылдар. Был этап граждандар һуғышы йылдарын, егерменсе һәм утыҙынсы йылдарҙы үҙ эсенә ала. XX быуаттың 20-се һәм 30-сы йылдарындағы башҡорт әҙәбиәтендә поэзия, проза һәм драматургия милли әҙәбиәттең күренекле яҙыусылары – Мәжит Ғафури, Дауыт Юлтый, Ғайнан Хәйри, Афзал Таһиров, Төхвәт Йәнәби, Имай Насыри, Али Карнай, Сәғит Мифтахов ижадтарында яҡтыртыла.

1941-1957 йылдар. XX быуаттың икенсе яртыһы (хәҙерге башҡорт әҙәбиәте) башҡорт әҙәбиәтенең өлгөрөп еткән осоро булараҡ билдәләнелә. Бөйөк Ватан һуғышы һәм һуғыштан һуңғы йылдар осорондағы башҡорт әҙәбиәте илдәге сәйәси ваҡиғалар менән бәйле рәүештә, художестволы фекерҙе үҫтереү планында шаҡтай ҡатмарлы күренеш булараҡ ҡарала. Был этапта проза, поэзия, драматургия, шулай уҡ балалар әҙәбиәте,

тәнҡит һәм әҙәбиәт белеме ҡәтғи цензураға дусар була, шуға ҡарамаҫтан әҙәбиәт үҫә, быны Мөхәммәтша Буранғолов, Рәшит Ниғмәти, Ғариф Ғүмәр, Баязит Бикбай, Хәниф Кәрим, Сәғит Агиш, Сәләх Кулибай, Кирәй Мәргән, Ҡадир Даян һ. б. ижады раҫлай.

XX быуаттың 60-сы һәм 70-се йылдарҙағы башҡорт әҙәбиәте. Бында бик ҙур әҙәби мираҫ, барыһынан да бигерәк, жанр төрҙәре, темаларҙың байлығы һәм әҙәбиәтселәрҙең ижади потенциалы менән айырылып тора. Был осор илдең ижтимағи-сәйәси тормошонда, шәхестең рухын яңыртыҙа тәрән үҙгәрештәр менән характерланып, ысынбарлыҡты эстетик ҡабул итеүҙә, әҙәби үҫештең ҡатмарлы процесстарында сағылыш тапты. Һәҙиә Дәүләтшина, Мостай Кәрим, Зәйнәб Биишева, Назар Нәжми, Әнүәр Бикчәнтәев, Әкрәм Вәли, Динис Исламов, Яныбай Хамматов, Фәрит Иҫәнғолов, Хәким Ғиләжев, Муса Ғәли, Ибраһим Абдуллин, Нәжип Асанбаев, Рәми Ғарипов, Рәшит Назаров, Азат Абдуллина һ.б. әҙәрҙәренең күбеһе башҡорт әҙәбиәте классикаһына әүерелеп, бөтә илдә дан ҡаҙанды.

XX быуаттың 80-90-сы йылдарҙағы башҡорт әҙәбиәте. Был осор халыҡтың ижтимағи һәм рухи тормошонда ҙур үҙгәрештәр, милли мәҙәниәтте тағы ла байытыу, бер үк ваҡытта рухи ҡиммәттәрҙе яңынан баһалау һәм күсеш осороноң һөҙөмтәһе булараҡ – тәнҡитле реализм тенденцияларын тергеҙеү менән характерлана. Үҙгәртеп ҡороу һәм унан һуңғы йылдар туҡынында проза, поэзия, драматургия, әҙәбиәт ғилеме һәм тәнҡит йылдам үҫә. Был этапта Әхиәр Хәкимов, Булат Рафиҡов, Рәшит Солтангәрәев, Ноғман Мусин, Кәтибә Кинйәбулатова, Гөлфиә Юнысова, Рауил Бикбай, Наил Ғәйетбай, Флорид Бүләков һ.б. әҫәрҙәре башҡорт әҙәбиәте үҫешенә үҙ өлөшөн индерҙе.

Инеш. Туған әҙәбиәт – халыҡтың милли теле – башҡорт теле – нәфис әҙәбиәт теле кеүек төшөнсәләрҙе асыҡлау. Телдән (яҙыу үҫешкәнгә тиклем) йәки яҙма рәүештә һүҙ ярҙамында тормошто сағылдырыусы сәнғәттең бер төрө булараҡ нәфис әҙәбиәт. Әҙәби әҫәр үҙәгендә кеше образы тороуы, ижтимағи үҫеш процесында уның матди һәм рухи тормошо. Борон, кешеләр яҙыу танымағанда, ижад телдән үҫешкәндә – Башҡорт халыҡ ижадын, фольклорҙы таратыусы кешеләр булыуы, уларҙы сәсән исеме менән атауҙары. Яҙыу барлыҡҡа килеү менән яҙыусыларҙың да барлыҡҡа килеүе.

Нәфис әҙәбиәттән тыш, үҫемлектәр, хайуандар донъяһы, тарихи ваҡиғалар, фәнни асыштар тураһында һөйләүсе фәнни-популяр китаптар булыуы.

Башҡортостан Республикаһының Дәүләт гимны менән таныштыу.

Ризаитдин Фәхретдинов (1859–1936). Автор ижады хаҡында төп информация. Мәғрифәтсе, яҙыусы-ғалим, тарихсы, шәрҡиәтсе, дин әһеле һәм йәмәғәт эшмәкәре. Нәсихәттәр, «Белем».

Мәжит Ғафури (1880–1934). Автор ижады хаҡында төп информация. Башҡорт АССР-ның халыҡ шағиры (1923), совет башҡорт һәм татар әҙәбитәттәре, поэзияһы классигы, фольклорсы, драматург. «Нурлы мәктәп» шиғыры.

Рәшит Ниғмәти (1909–1959). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡорт АССР-ның Халыҡ шағиры (1959), башҡорт совет балалар яҙыусыһы, драматург, тәржемәсе. «Хәйерле юл һеҙгә!» шиғыры.

Кеше тормошонда белемдең роле. Мәктәптә белем биреү һәм хеҙмәт тәрбиәһе темаһына мөрәжәғәт итеү. Яңы белемдәрҙе яҡты киләсәк менән арттырыу. Шиғырҙарҙа мәктәп һәм укытыусы образы. Йәйге каникулдар һәм әҫәрҙәрҙә уҡыуҙың беренсе көнөнөң һүрәтләнеше. Ватанға мөхәббәт темаһы, уҡыу һәм хеҙмәт темаһы.

Әҙәбиәт теорияһы: лирик герой.

Раил Байбулатов (1937-2002). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡорт яҙыусыһы, тәржемәсе, драматург һәм журналист. «Ағас һәйкәл» хикәйәһе.

Дуҫлыҡ һәм үҙ-ара мөнәсәбәт темаһы. Донъяға ике ҡараш: битарафлыҡ, йөрәкһеҙлек һәм гуманизм, изгелек, хикәйәнең йәш геройҙарының йәлләү хисе. Ғаиләлә балалар тәрбиәләү. Балаларҙың һәм ололарҙың үҙ-ара бәйләнешенең ҡатмарлылығы. Хәҙерге тормоштоң актуаль проблемалары. Геройҙың хистәрен күрһәтеү, үҙ эшеңде анализлау. Авторҙың кеше тормошонда белем һәм тәрбиә роле тураһындағы уйҙары. Хикәйә темаһы, сюжет, идея мәғәнәһе. Хикәйә исеменең мәғәнәһе.

Мостай Кәрим (1919-2005). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡорт АССР-ның халыҡ шағиры (1963), яҙыусы һәм драматург, йәмәғәт эшмәкәре. «Уҡытыусыма» шиғыры.

Назар Нәжми (1918-1999). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡортстан Республикаһының халыҡ шағиры (1992), публицист, драматург, мемуарист. «Беренсе дәрес» шиғыры.

Шәхес формалашыуҙа һәм үҫешендә тәүге уҡытыусының роле, беренсе дәрестең әһәмиәте. Белем, хөрмәт, яҡындарыңа мөхәббәт, мәңгелек ҡиммәттәр, әхлаҡи төшөнсәләр һәм оло тормошҡа аяҡ баҫырға ярҙам иткәндә уҡытыусылар күңеленең бер өлөшөн һалыуҙары өсөн шағирҙарҙың рәхмәт темаһы.

Дауыт Юлтый (1893-1938). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡорт совет яҙыусыһы, драматург, журналист һәм йәмәғәт эшмәкәре. «Көҙ» шиғыры.

Ғилемдар Рамазанов (1923-1993). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡорт совет шағиры, әҙәбиәт белгесе, тәржемәсе, филология фәндәре докторы. «Ураҡ өҫтө» шиғыры.

Тәбиғәттең матурлығы, ҡышҡа әҙерлек. Тәбиғәтте тасуирлау: төрлө төҫтәр берлеге, алтын япраҡтарҙың ғәжәйеп балҡыуы, көҙгө күктең һоро төҫ менән алмашыныуы, ҡурғаш ямғыр

болоттары. Төнгө тынлыҡҡа иҫәбенә ҡыҫҡарыусы көн. Йылдың һәр миҙгеленең матурлығын сағылдырыу.
Игенсенең маҡтаулы һәм яуаплы хеҙмәте темаһы. Урып-йыйыу шатлығын тасуирлау. Кеше тормошонда икмәктең роле һәм урыны. Игенсенең хеҙмәтен поэтикалаштырыу.
Әҙәбиәт теорияһы: сағыштырыу.
Али Карнай (1904-1943). Яҙыусы хаҡында ҡыҫҡаса хикәйә. Башҡорт яҙыусыһы һәм тәржемәсеһе, журналист, хәрби корреспондент. «Урманда» повесы. «Турғай» хикәйәһе.
Әҫәрҙәрҙә тәбиғәт образы. Тәбиғәт картиналарын тасуирлау аша авторҙың күңел торошон, кәйефен белдереү. Яҙыусының тәбиғәтте ҡабул итеүҙәге дөйөм һәм шәхси ҡарашы. Йөкмәткелә аллегория. Образдар, әҫәрҙәрҙең художестволы, персонаждарҙың характер үҙенсәлектәре. Йылан, Турғай һәм Ҡарға образдарында яҡшылыҡ һәм яуызлыҡ, мөхәббәт һәм нәфрәт, бер-береңә ярҙам итеү һәм көнләшеү, мәкерле һәм яҡты уйҙарҙың сағылышы. Тәбиғәттә, кеше күңелендәге матурлыҡтың ҙур ролен аңлау. Яҙыусының кеше һәм тәбиғәт бәйләнеше, уларҙың айырылғыһыҙлығы тураһында уйланыуҙары. Авторҙың художестволы образлылығының үҙенсәлектәре.
Әҙәбиәт теорияһы: тасуирлау, аллегория.

Башҡорт совет әҙәбиәте. Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте

Баязит Бикбай (1909-1968). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡорт шағиры, прозаик, драматург, либреттист. «Туған тел» шиғыры. «Рус теле» шиғыры.
Кеше һәм йәмғиәт тормошонда туған тел һәм рус телдәренең роле һәм әһәмиәте, уларҙың функциялары – социум йәшәйешенең мөһим яғы. Тел – рухи һәм мәҙәни ҡиммәттәрҙе һаҡлаусы. Күренекле кешеләрҙең һүҙҙәрен килтереү һәм уларҙы шәхси байлыҡтан йәмғиәттең рухи байлығына әйләндереү. Милләт-ара аралашыу теле аша төрлө халыҡтарҙың үҙ-ара аңлашыуына ирешеү.
Рәми Ғарипов (1932-1977). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡортостан Республикаһының халыҡ шағиры (1992), тәржемәсе. «Туған тел» шиғиры.
Ҡәҙим Аралбай (1941). Башҡортостан Республикаһының халыҡ шағиры (2011). Авторҙың тормошо һәм ижады. «Башҡорт теле» шиғыры.
Туған телебеҙҙең матурлығы һәм байлығы. Туған телгә хөрмәт һәм мөхәббәт. Йәмғиәт тормошонда, уҡыусыларҙың шәхесен формалаштырыуҙа, рухи байлыҡҡа, мәҙәниәткә йәлеп итеүҙә телдең роле.
Фәрзәнә Аҡбулатова (1960). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡорт яҙыусыһы, журналист. «Атай икмәге» хикәйәһе.

XX быуаттағы тормош-көнкүреш картиналары, уларҙың характерҙарҙы һәм хикәйә идеяларын аңлау өсөн әһәмиәте. Әҫәрҙең реалистик нигеҙе. Бөйөк Ватан һуғышы ваҡытында тылдағы балаларҙың һәм ҡатын-ҡыҙҙарҙың ауыр яҙмышы, уларҙың хыялдарын хикәйәләү. Изгелек, үҙ-ара аңлашыу идеяһы. Балалар һәм ололар мөнәсәбәттәре. Хикәйә геройҙарының рухи байлығы. Хикәйәлә балалар образы һәм уларҙы һүрәтләү үҙенсәлектәре. Кескәй геройҙарҙың сабырлығы һәм сыҙамлылығы. Балаларҙың эске, рухи матурлыҡ көсө. Хәл-ваҡиғаларға авторҙың мөнәсәбәте – авторҙың балалар яҙмышы өсөн ғазаптары. Кешегә ҡарата ҡыҙғаныу һәм хөрмәт кәрәклеген аңлау. Балаларҙы йәлләү хисе. Һәр бер кеше шәхесенең ҡабатланмаҫлығы һәм ҡиммәте. Хикәйәнең гуманистик пафосы һәм уның исеменең мәғәнәһе.

Хәйҙәр Тапаҡов (1955). Авторҙың тормошо һәм ижады. Шағир, яҙыусы, публицист. «Бибинур «улусяй»» хикәйәһе.

Хәҙерге ҡала тормошо. Ата-әсәләрҙе ауылдан ҡалаға күсереү. Быуындар бәйләнеше. Аталар һәм балалар проблемаһы. Туған телдең роле. Милли традицияларҙан һәм гөрөф-ғәҙәттәрҙән ситләшеү проблемаһы.

Ризаитдин Фәхретдинов (1859-1936). Автор биографияһы тураһында төп мәғлүмәт. Сығышы. Үҫеш йылдары. Тәүге Өфө осоро. Ырымбур осоро. Икенсе Өфө осоро. «Китап һәм уҡыу» «Нәсихәттәр» китабынан өҙөк.

Мәжит Ғафури (1880-1934). Автор биографияһы тураһында төп мәғлүмәт. «Балалар һәм китап» шиғыры.

Яҡуп Ҡолмой (1918-1994). Авторҙың тормошо һәм ижады. Шағир һәм журналист. «Ҡыҙыҡлы китап» шиғыры.

Нәжип Иҙелбаев (1912-1991). Авторҙың тормошо һәм ижады. Шағир, яҙыусы, драматург, тәржемәсе һәм журналист. «Иң яҡын дуҫ» шиғыры.

Китапның бала тормошондағы роле. Китаптың баланың донъя тураһындағы ҡарашын киңәйтеү өсөн хеҙмәт итеүе. Китап – мәғлүмәт сығанағы һәм кешенең дуҫы.

Динис Бүләков (1944-1995). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡорт яҙыусыһы һәм йәмәғәт эшмәкәре. «Яралы китап» хикәйәһе.

Халыҡтар берҙәмлеген хикәйәләү һәм Бөйөк Ватан һуғышы ваҡытында Ватанды азат итеү өсөн көрәш. Совет халҡының патриотизмы һәм рухи көсө. Әҫәрҙең идея-художестволы мәғәнәһе, реалистик үзенсәлектәр, әҫәрҙең структураһы.

Башҡорт халыҡ ижады

Башҡорт әҙәбиәтенең килеп сығышы халыҡ ижадынан башлана. Башҡорт фольклоры быуаттар дауамында телдән ижад ителә һәм быуындан-быуынға тапшырыла килә.

Боронғо башҡорттарҙың тәбиғәткә ҡараштары, әхлаҡи идеалдары, уларҙың тормошо һәм ынтылыштары башҡорт фольклоры темаларын тәшкил итә. Фольклор уларҙың белем сығанағы була. Фольклорҙың үҙенсәлеген уның тапшырылыуының телдән һәм күп вариантлы булыуы, импровизациялылығы һәм коллектив башҡарылыуы тәшкил итә.

Башҡорт фольклор жанрҙары булып эпос, әкиәт, йыр, риүәйәт, легенда, бәйет, көләмәс, лаҡап, мәҫәл, мәкәл, әйтем, йомаҡ, көләмәс-табышмаҡ, сатира, ғибрәтле хикәйәт, һынамыш, нәсихәт һ. б. тора.

Башҡорт халыҡ эпосы тәү-тормош община ҡоролошоноң емерелеү осоронда барлыкка килә һәм феодализм дәүерендә, сит ил баҫып алыусылары алдында ырыу төркөмдәренең тарҡатылған һәм эре ырыу-ҡәбилә ойошмаларына берләшеү осоронда иң бейек үҫешенә ирешә. Башҡорт халыҡ эпосының иң камил героик поэма формаларының берһе булып ҡобайыр тора.

«Урал батыр» эпосы

Башҡорт милли эпосы «Урал Батыр» – халыҡтың бөтмәҫ-төкәнмәҫ байлығы. Эпос геройының фиҙәкәрлеге һәм юғары выжданлылығы, уның донъя үҫешенә баһалап бөтөргөһөҙ өлөшө. Халыҡ бәхете өсөн көрәш идеяһын раҫлау. Эпостың әхлаҡ проблемаһы. Эпоста яҡшылыҡ һәм яуызлыҡтың көрәше. Ике бер туған Урал һәм Шулгәнгә сағыштырма характеристика. Геройлыҡ тураһында халыҡ күҙаллауы. Патриотик һәм гуманистик мәғәнә.

Шиғыр үзенсәлектәре һәм ритмикаһы. Тарихи һәм мифологик нигеҙ. Әкиәт деталдәренең роле.

Әҙәбиәт теорияһы: эпос.

Башҡорт халыҡ әкиәттәре

«Урал батыр», «Аҡъял батыр», «Алпамыша батыр», «Ҡамыр-батыр». Батыр образы символикаһы. Ҡамыр батыр, Алпамыша батыр һәм уның дуҫтары. Әкиәттә һынау темаһы. Үҙ бәхетең һәм халҡың бәхете өсөн көрәш идеяһын раҫлау. Әкиәттәрҙең әхлаҡи проблемаһы.

«Аҙашҡан» сюжеттар. Әкиәт геройы һәм уның төрҙәре. Тылсымлы ярҙамсы һәм тылсымлы әйберҙәр, уларҙың тылсымлы әкиәттәрҙәге роле. Әкиәттәр теле. Фольклор әкиәтендә сәсән образы.

Әҙәбиәт теорияһы: композиция, сюжет (танышыу).

«Әминбәк» әкиәте. Төрлө һөнәрҙәр барлығы тураһында. Хеҙмәттең кеше тормошондағы әһәмиәте. Ата-әсәләрҙең улдарының һөнәр һайлауындағы роле һәм теләге. Әминбәктең фән һәм сәнғәт юлын һайлауы. Төрлө һөнәр эйәләренә хөрмәтле һәм изгелекле ҡараш тәрбиәләү.

Әҙәбиәт теорияһы: синонимнар, омонимнар.

«Ҡәмән менән Сәмән, картуф сәскән Сәлмән» әкиәте – өс бер туғанға сағыштырма характеристика Хеҙмәттең әһәмиәте тураһында халыҡ күҙаллауы. Халыҡҡа хеҙмәткә баһаһы. Әкиәттәрҙең әхлаҡи проблемаһы. «Өс» һаны – башҡорт фольклорының үҙгәрешһеҙ атрибуты.

«Айыу менән бал ҡорттары» әкиәте. Айыу менән кешенең бал ҡорттарына мөнәсәбәтен сағыштырыу. Ауыр минуттарҙа бер-береңә терәк булыу һәм ярҙам итеү. Изгелек һәм ғәҙеллек. Кешенең бал ҡорттарын ҡулға эйәләштереүе. Тәбиғәтте һаҡлау.

Башҡорт халыҡ ижадының бәләкәй жанрҙары

Мәҡәлдәр. Әйтемдәр

Фольклорҙың бәләкәй жанрҙарының төрлөлөгө. Иң популяр фольклор жанрҙары буларак мәҡәл, әйтем, йомаҡ. Тематиканың байлығы һәм төрлөлөлөгө, мәҡәлдәр һәм әйтемдәрҙе телмәргә һәм художестволы текст әҫәрҙәренә индереү формалары һәм алымдары. Мәҡәлдәр фекер тамамланыуы йәһәтенән, һөйләмдә роле буйынса әйтемдәрҙән айырмалы булыуы. Башҡа фольклор жанрҙары менән бәйләнеш. Телмәрҙе фольклорҙың бәләкәй формалары менән даими байытыу процессы. Мәҡәлдәр һәм әйтемдәр темаһы. Мәҡәлдәрҙең һәм әйтемдәрҙең афористик һәм хикәйәләү характерлы булыуы. Әйтемдәр. Образлы уйҙар. Йомаҡтарҙың метафора, һүҙ уйынының төрө булыуы.

Әҙәбиәт теорияһы: әҙәби төшөнсәләр һәм терминдар: мәҡәл, әйтем, афоризм; мәҡәлдәрҙең, әйтемдәрҙең төп жанр үзенсәлектәрен билдәләү.

Йомаҡ

Йомаҡ – фольклорҙың бер жанры һәм зирәклекте, отҡортлоҡто билдәләүсе иң боронғо «текст» формаһы буларак. Йомаҡтар уйлап табыу процессының үҙенсәлектәре; фольклорҙа һәм хәҙерге әҙәбиәттә метафораның роле һәм йомаҡтарҙың урыны. Йомаҡ структураһының үҙенсәлектәре. Йомаҡ ҡойоу, яуабын табыу.

Әҙәбиәт теорияһы: метафора.

Башҡорт халыҡ йырҙары. Таҡмаҡтар

Музыкаль-һүҙ сәнғәте формаһы буларак йыр. Халыҡ йырҙарының төрҙәре, уларҙың темалары. Такмаҡ йыр фольклорының бер төрө буларак. Йыр һәм таҡмаҡтарҙа шиғыр һәм көй. Был жанрҙарҙың популярлығының сәбәптәре.

Әҙәбиәт теорияһы: шиғыр мелодикаһы.

XI – XVIII быуат башҡорт әҙәбиәте.

Башҡорттарҙың яҙма әҙәбиәте, күпселек төрки халыҡтарҙыҡы кеүек үк, VII-VIII быуаттарҙа яҙылған Орхон-Йәнәсәй дастандарынан (поэма) башлана, улар ҡаяларҙа һәм айырым таштарҙа яҙылған, I һәм II Төрки Ҡағанаттарҙың, шулай ук Тонйуҡуҡ, Күлтәгин

һәм Билге ҡағандар тарихын данлай. Был осорға төрки халыҡтары өсөн уртаҡ булған VII-XI быуаттарҙа ижад ителгән Йософ Баласағуниҙың «Ҡотаҙғу белек», Мәхмүт Ҡашғариҙың «Диуану лөғәт әт-төрк», Әхмәт Йүгнәкиҙең «Һибатул хаҡаик» тигән әҙәби әҫәрҙәре ҡарай. Был шиғри традицияларҙың башланғысы, килеп сығышы. «Уғыҙнамә», «Алпамыша» һ.б. эпик әҫәрҙәре беҙҙең эраның беренсе мең йыллығында башҡорт халҡының үҙенсәлекле мәҙәниәтен сағылдыра.

Болғар осоро башҡорт әҙәбиәте (XII – XIII быуат уртаһы). Иҙел буйы Болғар дәүләтенең алға киткән мәҙәниәте Урал-Волга буйы әҙәбиәтенә ҙур йоғонто яһай. Тәуарих, ҡисса, дастан, риүәйәт, хикәйәт һ.б. жанрында әҫәрҙәр, шулай уҡ Ҡол Ғәлиҙең «Ҡиссаи Йософ» поэмаһы ижад ителә. Башҡорт хикәйәте «Зөһрә һәм Алдар» шул осорҙоң башҡорт-болғар бәйләнештәрен сағылдыра. «Бошман Ҡыпсаҡ», «Аҡман-Тоҡман» һәм башҡа бер нисә эпик ҡомартҡы башҡорттарҙың Алтын Урҙа баҫып алыусыларына ҡаршы көрәшенә бағышланған.

Ҡыпсаҡ осоро башҡорт әҙәбиәте (XIII быуат уртаһы – XVI быуаттың беренсе яртыһы). Ҡайһы бер ғалимдар был осорҙо ике этапҡа бүләләр: XIII быуаттың икенсе яртыһы һәм тулыһынса XIV быуат. XV быуат һәм XVI быуаттың беренсе яртыһы башҡорт әҙәбиәтенең нуғай осоро тип билдәләнелә.

Бында милли әҙәбиәттең һәм дөйөм төрки әҙәби ағымың аҡырынлап айырылыуы, башҡорттарҙың телдән һәм яҙма әҙәбиәтенең үҫеү һәм үҙ-ара бәйләнеш үҙенсәлектәре, жанрҙарҙың ҡушылыуы һәм поэтик формаларҙың формалаштырыуы күҙәтелә.

Был осрҙа башҡорт әҙәбиәтендә танылған йырауҙар Һабрау, Асан-Ҡайғы, Ҡаҙтуған, Шалғыйыҙ ижады, «Иҙеүкәй менән Мораҙым», «Мәргән менән Маянһылыу» ҡобайырҙары, «Һуңғы Һартай» риүәйәте, суфыйҙар ижады, тәуарих, ҡисса, ғәзәл, робағи жанрындағы әҫәрҙәр урын алған.

Төрки әҙәбиәте классикаһы булған күп кенә эпик ҡомартҡылар (Ҡотбтың «Хөсрәү һәм Ширин», Харәзмиҙең «Мөхәббәтнамә», Хөсәм Кәтибтең «Жөмжөмә Солтан», Сәйф Сараиҙың «Гөлстан бит-төрки» һәм «Сөһәйл вә Гөлдерсен» һ. б. поэмалары) XIII – XVI быуаттарҙағы башҡорт әҙәби фекер үҫешенә шаҡтай ныҡ йоғонто яһаған.

Россия осоро башҡорт әҙәбиәте (XVI быуат уртаһы – XVIII быуат). Башҡорттарҙың XVI быуат урталарында үҙ ихтияры менән Рус дәүләтенә ирекле ҡушылыуы халыҡтың социаль һәм мәҙәни тормошонда һынылышлы мөһим этап булып тора. Башҡорт әҙәби фекеренең үҙгәреүе, уның демократик була барыуы.

Башҡорт сәсәндәре беренселәрҙән булып үҙ әҫәрҙәрендә – ҡобайырҙарҙа Рәсәйгә ҡушылыуҙы сағылдырыуы һәм башҡорт халҡының дөрөҫ тарихи ҡарарын данлауы. Артабан сәсәндәреҙең ижады был осорҙоң бөтә башҡорт әҙәби фекерен үҫтереүҙә баһалап

бөтөргәһеҙ роль уйнауы. Ҡобағош, Ҡарас, Ерәнсә, Байыҡ Айҙар сәсәндәр әҫәрҙәре менән генә түгел, ә аҡыл эйәләре, халыҡ фәйләсуфтары, педагогтар, тарихсылар һәм башҡорт халҡының ауыҙ-тел ижадын һаҡлаусылар булараҡ та билдәле булыуы.

Башҡорт шәжәрәләре нәҫел-нәсәп яҙмаһы ғына түгел, әҙәби әҫәр рәүешенә лә эйә. Уларҙың, нигеҙҙә, башҡорт ерендә барған ваҡиғаларҙы, халыҡ тормошондағы боролошло тарихи миҙгелдәрҙе сағылдырыуы, ул осорҙоң төрлө жанрҙарында батырҙарҙың ҡаһарманлығын данлауы. Ҡарағай-Ҡыпсаҡ ырыуы шәжәрәһе прозаик эпос формаһында, Үҫәргән ырыуыныҡы – шиғри формала, ҡобайыр стилендә, Ялан Бөрйән ырыуы шәжәрәһе хат стилендә яҙылган булыуы һ.б.

Был әҙәби осорҙоң айырылғыһыҙ өлөшө – тәуарих һәм хикәйәт. Әлеге жанрҙар үҙҙәренең башланғыстарын урта быуаттарҙан уҡ алыуы, ләкин бында улар ерле мотивтар һәм милли үҙенсәлектәр менән һуғарылыуы.

Сәйәхәтнамә һәм хажнамәнең әҙәби фекерҙе үҫтереүҙә айырым роль уйнауы. Уларҙың күбеһенсә Мәккәгә хажға барғанда йәки сауҙагәрҙәрҙең төрлө илдәргә сәйәхәте ваҡытында яҙылыуы. Беҙгә килеп еткән беренсе башҡорт сәйәхәтнамәһе XVIII быуат аҙағына ҡарай. Иң күләмле һәм иң әһәмиәтле сәйәхәтнамә – Исмәғил сауҙагәр яҙған «Исмәғил аға сәйәхәте», ул 1751 йылдан алып 30 йыл дауамында күп илдәр буйлап сәйәхәт иткән һәм тыуған яғына ҡайткан.

XVII быуаттан алып публицистик жанрҙарҙың үҫә башлауы. Башҡорттарҙың Рус дәүләте батшаларына яҙған рәсми хаттары, ғариза, үтенес, шикәйәт, наказдары рәсми-эшлекле документтар булараҡ ҡына түгел, ә әҙәби-публицистик стилдәге әҫәрҙәр булараҡ та билдәле булыуы. Улар араһында бигерәк тә 1755-1756 йыларҙағы башҡорт восстаниеһы идеологы Батыршаның хаты пафосы, социаль-тарихи йөкмәткеһе, документаллеге һәм нәфис һыҙаты менән айырылып тороуы.

Пугачев восстаниеһы осоронан күп һанлы рәсми-публицистик әҫәрҙәр килеп етеүе. Былар – башҡорт теленә тәржемә ителгән манифестар һәм Е. Пугачев ҡарарҙары, башҡорт восстаниеһы етәксеһе Салауат Юлаевтың халыҡ араһында таралған яҙма өндәмәләре, телмәрҙәре, көрәшкә саҡырыуҙары.

Ерле суфый шағир Ғәбдерәхим Усман Һәм Мәүлә Ҡолой ижадының бөтә Урал-Волга суфый әҙәбиәтен үҫтереүҙә ҙур роль уйнауы. Импровизатор шағир һәм башҡорт халҡының милли геройы Салауат Юлаев шиғриәте XVIII быуаттың иң яҡты лирикаһы булып тороуы. Шағир һәм ғалим Тажетдин Ялсығол әл-Башҡордиҙың XVIII быуат аҙағында башҡорт әҙәбиәте үҫешенә ҙур өлөш индереүе.

Салауат Юлаев (1754-1800). Биографияһы. Башҡорт милли геройы (батыр) һәм шағир-сәсән 1773-1775 йылдарҙағы Крәҫтиән һуғышында ҡатнашыусы, Емельян Пугачевтың

көрәштәше. «Ҡайтып киләм», «Яуҙа яраланғас...», «Йырҙарҙан» шиғырҙары... Идея һәм йөкмәткеһе. Дүрт юллыҡ йырҙар. Халык ижадында һәм әҙәбиәттә Салауат образы.

Башҡорт совет әҙәбиәте. Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте

Назар Нәжми (1918-1999). Авторҙың тормошо һәм ижады. «Беренсе ҡар» шиғыры.

Гөлфиә Юнысова (1948). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡортстан Республикаһының халыҡ шағиры (2015), тәржемәсе, драматург, журналист. «Ҡотло булһын Яңы йыл!» шиғыры.

Сәрүәр Сурина (1957). Авторҙың тормошо һәм ижады. Шағирә, драматург, сценарист, журналист. «Ҡышты ҡаршылағанда» драмаһы.

Хәсән Назар (1942). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡортстан Республикаһының халыҡ шағиры (2017), тәржемәсе, журналист. «Яуа ҡарҙар...» шиғыры.

Шиғри телмәр. Шиғырҙың лиризмы. Шиғыр ритмы. Тәбиғәткә күҙәтеүсән эстетик, оптимистик ҡараш. Кеше һәм тәбиғәт. Тарих һәм хәҙерге заман. Тәбиғәттең үҙгәреүсән, күренер-күренмәҫ күренештәренә мөрәжәғәт итеү.

Тәбиғәт тылсымын шағирҙарҙың эпитеттарҙы, юлдарҙы һәм сағыштырыуҙарҙы ҡулланып һүрәтләүе.

Әҙәбиәт теорияһы: троптар, эпитет, сағыштырыу, ритм.

Рәми Ғарипов (1932-1977). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡортостан Республикаһының халыҡ шағиры (1992). «Башҡортостан» шиғыры.

Ирек Кинйәбулатов (1938-2016). Авторҙың тормошо һәм иҗады. Башҡорт шағиры һәм прозаик. «Дуҫлык төйәге» шиғыры.

Рәшит Шәкүр (1937). Башкортстан Республикаһының халыҡ шағиры (2021), ғалим-тюрколог, топонимист, публицист, филология фәннәре докторы, йәмәғәт эшмәкәре. Авторҙың тормошо һәм ижады. «Урал батыр иле – сал Урал» шиғыры.

Кәтибә Кинйәбулатова (1920-2012). Авторҙың тормошо һәм ижады. Шағирә, прозаик, тәржемәсе. «Әсә күңеле» шиғыры.

Шиғырҙарҙың идея-тематик комплексы: тыуған Башҡортостан, сал Урал, әсә. Тыуған ер, тыуған ҡала һәм тыуған ауыл образдарының характеристикаһын төҙөү. Тыуған ергә мөхәббәт хисен һүрәтләү. Лирик герой образы. Әсә образының тыуған яҡтар менән бәйләнеше.

Мостай Кәрим (1919-2005). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡорт АССР-ның Халыҡ шағиры (1963). «Өс таған» повесынан өҙөктәр.

Балалар тормошо һәм улар араһындағы дуҫлыҡты һүрәтләү. Әҫәрҙең идеяһы һәм образдары. Балалар күҙлегенән тәбиғәтте һаҡлау проблемаһы.

6-сы класс

Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте

Инеш.

Башҡортостан Республикаһының Дәүләт флагы.

Фәрзәнә Ғөбәйҙуллина (1945). Авторҙың тормошо һәм ижады. Шағирә, яҙыусы, тәржемәсе. «Башҡортостан флагы» шиғыры.

Сафуан Әлибаев (1941-2014). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡорт шағыры, балалар яҙыусыһы, тәржемәсе, журналист. «Мәктәп юлы» шиғыры.

Ярулла Вәлиев (1921-1981). Авторҙың тормошо һәм ижады. Башҡорт яҙыусыһы һәм журналист. «Беренсе көн» хикәйәһе.

Яҡуп Ҡолмой. «Мәктәп» шиғыры.

Ризаитдин Фәхретдин. «Мәктәп». «Нәсихәттәр» китабынан.

Шиғырҙың аң-белемгә, тәрбиәгә өндәүсе пафосы. Мәктәпкә юл – кеше тормошонда яуаплы этап. Мәктәптең яңы белем алыуҙағы роле тураһында идеяны кәүҙәләндереү.

Ҡәҙим Аралбаев. «Башҡорт ҡоролтайына» шиғыры.

Рауил Бикбаев (1938-2019). Башҡортостан Республикаһының халыҡ шағиры (1992), әҙәбиәт белгесе, филология фәндәре докторы һәм йәмәғәт эшмәкәре. «Халҡыма хат» поэмаһынан өҙөк.

Зәйнәб Биишева (1908-1996). Башҡорт АССР-ның халыҡ яҙыусыһы (1990), шағирә, драматург, тәржемәсе. «Башҡорт теле» шиғыры.

Телдең матурлығын, наҙлылығын, үҙенсәлеген поэтиклаштыра. Шағирҙарҙың тел үҙенсәлектәре. Халыҡтың мәҙәниәтен һәм гөрөф-ғәҙәттәрен шиғырҙарҙа сағылдырыу.

Туған тел – халыҡтың күп быуатлыҡ мираҫы. Башҡорт теленең күп төрлөлөгө, моңлолоғо һәм матурлығы. Лексиканың байлығы: фразеологизмдар һәм телмәр әйтелештәре, телдең бөйөклөгө һәм күп яҡлылығы.

Динис Бүләков (1944-1995). «Ҡара икмәк» хикәйәһе.

«Аҡбуҙ алышҡа сыға» китабынан балалар өсөн хикәйәләр һәм повестар. «Упҡын ситендә бейеү», «Саған япраҡ яңырта», «Эҫе ҡар». Балалар тормошон һүрәтләү. Үҫеп килеүсе быуындың әхлаҡи-этик үҙбилдәләнеше, үҙ урынын табыу проблемаһы. Ынтылыштарына характеристика, йәштәрҙең индивидуаль сифаттары, телмәр үҙенсәлеге. Д. Бүләковтың психологик оҫталығы.

Гөлфиә Юнысова (1948). «Ер улына», «Талы бөгөлөп тора» шиғырҙары.

Фәниә Чанышева (1926-2018). «Икмәк еҫе» шиғыры.

Уйланыуға ҡоролған шиғырҙар. Ауыл көнкүрешен һәм тормошто һүрәтләү. Икмәк хаҡында борсолоу һәм тирә-йүнгә мөнәсәбәт, ысынбарлыҡты тойоу хистәрен белдереү.

Игенсенең хеҙмәтенә хөрмәт һәм мөхәббәт хистәре. Үткән һәм хәҙерге менән бәйләнеш. Лирик геройҙың эмоциональ торошон күрһәтеүсе һүрәтләү саралары.

Әҙәбиәт теорияһы: тасуирлау, һүрәтләү, хикәйәләү.

Әнүр Вахитов (1932-1984). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Яҙыусы, шағир, әҙәбиәт белгесе, филология фәндәре кандидаты, тәржемәсе. «Өс бөртөк бойҙай», «Ир ҡанаты» хикәйәләре. Икмәккә ҡарата хөрмәт хистәре, балаларҙың Бөйөк Ватан һуғышы йылдарындағы һәр бөртөккә һаҡсыл мөнәсәбәте. Икмәктең кеше тормошондағы мөһимлеген аңлау. Һуғыштан һуң кешеләрҙең изгелекле булыуын тасуирлау.

Әҙәбиәт теорияһы: хикәйә жанры: художестволы үҙенсәлектәре, хикәйә билдәләре.

Халыҡтың ауыҙ-тел ижады– хәҙерге башҡорт әҙәбиәте

«Урал батыр»,әкиәте. **«Ҡариҙел»** легендаһы.

Жанр булараҡ халыҡ әкиәте. Фольклор әкиәттәренең классификацияһы. Әкиәттең художестволы донъяһын булдырыуҙа художестволы шартлылыҡ һәм фантастиканың әһәмиәте.

Башҡорт халҡының героик һыҙаттарының әкиәттәрҙә һынланышы. Урал батыр – кешенең иң яҡшы сифаттарын туплаусы (хеҙмәт һөйөүсәнлек, кешелеклелек, йомартлыҡ, физик көс). Ватанға һәм халыҡҡа фиҙәкәр хеҙмәт итеү, батырлыҡ, гәҙеллек, үҙ-үҙеңде хөрмәт итеү – батыр характерының төп һыҙаттары.

Әҙәбиәт теорияһы: тылсымлы әкиәттәр, гипербола, даими эпитеттар, легенда.

Бәйеттәр

Халыҡ ижадының бер төрө булыу йәһәтенән бәйет. Темаһы һәм тарихи ерлеге. Бәйеттәрҙең үҙенсәлектәре. Поэтиклығы. Тематик айырмаһы. Бәйет шиғырының үҙенсәлеге. Бәйеттәрҙе яҙып алыу, башҡа жанрҙар кеүек, импровизация юлы менән сығарылыуы. «Герман һуғышы бәйеттәре», «Мәскәүҙән киттек, Берлинға еттек», «Дон далаларында» бәйеттәре.

бәйеттәр, архаизмдар, варваризмдар, диалетизмдар; таҡмаҡтар, *Әҙәбиәт теорияһы:* неологизмдар.

Таҡмаҡ

«Егеттәр». Бөйөк Ватан һуғышында башҡорт егеттәренең батырлығы.

Көләмәс

Фольклорҙың бәләкәй жанрҙарының береһе булараҡ көләмәс. Телмәрҙә һәм әҙәбиәттә көләмәстең популярлығы.

Төрлө жанрҙарны берләштергән әҫәрҙәр ижад итеүҙең сәбәптәре: әкиәт-йомаҡ, әкиәт-көләмәс.

Ҡол Ғәли. «Йософтоң матурлығы». Ҡиссанан өҙөк. Шәжәрә «Табын ҡәбиләһенең Ҡара Табын ырыуы шәжәрәһе». Шәжәрә тураһында.

Йәмғиәттең ғәҙеллеген эҙләү. Саф, эскерһеҙ мөхәббәт. Яҡшылыҡ һәм яуызлыҡ көрәшенең бөтә кешелек өсөн уртаҡ, гуманистик идеялары. Ваҡиғаларҙы дини-дидактик күҙлектән аңлатыу. Традицион сюжет. Образлылыҡтың тотороҡло формалары.

Әҙәбиәт теорияһы: Шәжәрә.

Шәйехзада Бабич (1895-1919). Ш. Бабичтың ижади юлы. Башҡорт әҙәбиәтендә Ш. Бабичтың урыны.

Шиғриәтенең үҙенсәлектәре: халыҡсанлыҡ, ябайлыҡ, шиғырҙары төҙөлөшөнөң еңеллеге.

Зәйнәб Биишева. «Башҡортостан» шиғыры.

Назар Нәжми. «Башҡортостан» шиғыры.

Шиғырҙарҙың граждандлыҡ пафосы. Шағирҙарҙың Ватанға мөхәббәте һәм республика өсөн ғорурлығы. Ш. Бабич традицияларына нигеҙләнеү. Тыуған ерҙең матди һәм рухи байлыҡтарына айырым ҡараш.

Башҡорт совет әҙәбиәте. Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте

Нәжип Иҙелбаев. «Салауат ташы» хикәйәһе.

Салауат Юлаев образының фольклор һәм шиғри нигеҙе. Хикәйәлә ҡуйылма мотивтарҙың һәм фольклор жанры элементтарының роле.

Жәлил Кейекбаев (1911-1968). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Яҙыусы, совет лингвист-тюркологы, филология фәндәре докторы. Урал тураһында ҡобайыр.

Ж .Кейекбаев ижадында ҡобайыр жанры. Жанр структураһының үҙенсәлеге. Уның фольклор һәм әҙәби традициялар менән бәйләнеше. Авторлыҡ позицияһында патриотик аспект һәм лирик символика.

Салауат Юлаев. «Юлай менән Салауат» эпосы (өҙөк).

«Юлай менән Салауат» эпосында халыҡ хәтере. Киң эпик фонда ваҡиғаларҙың һәм образдарҙың дөйөмләштерелгән образы. Тарихи фон, ваҡиғалар һәм образдарҙы реалистик һүрәтләү күпселекте тәшкил итә. Пугачев етәкселегендәге яйыҡ казактарының ихтилалы һәм уның манифесы, Салауаттың Пугачевҡа ҡушылыуы; баш күтәреүселәрҙең яза биреү отрядтары менән һуғышы; Салауатты ҡулға алыу, язалау һәм мәңгелек һөргөнгә оҙатыу. Рус һәм башҡорт халҡының батша хөкүмәтенә, социаль һәм милли иҙеүгә ҡаршы бергәләп көрәшеүе.

Мирас Иҙелбаев (1945). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Яҙыусы, филология фәндәре докторы. «Төш» повесы (өҙөк). Тарихи-документаль эссе жанры. Фәнни тикшеренеүҙәрҙең, авторҙың уйланыуҙарының роле, уларҙың эске

бәйләнеше һәм башҡа художестволы компоненттар менән үҙ-ара йоғонтоһо. Бәләкәй Салауат, уның атаһының образы, уларҙың ҡатмарлылығы һәм күп яҡлылығы, социаль-әхлаҡи мәғәнәһе. Художество деталдәренең роле. Гөлсафияның төшө, уның функцияһы һәм символик мәғәнәһе.

Әҙәбиәт теорияһы: художестволы образ төшөнсәһе.

Рәми Ғарипов. «Салауат батыр», «Әсәм ҡулдары» тигән шиғырҙары.

Шағирҙың биографияһы. Туған тел матурлығын данлау, туған телгә ҡарата ихтирам тәрбиәләү. Тыуған ергә, тәбиғәткә, әсәйгә, тыуған халҡына, тарихына ҡарата һөйөү.

Кәтибә Кинйәбулатова. «Уҡытыусым» шиғыры.

Лира Яҡшыбаева (1947). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. «Уҡытыусы – ул белем биреүсе лә, икенсе әсәй ҙә...» хикәйәһе. Хикәйәнең мораль-әхлаҡи проблемаһы. Ғаилә конфликты. Иғтибар уҡытыусы образына йүнәлтелгән. Уҡытыусының әхлаҡи ныҡлығы һәм күңел матурлығы, уның ҡыҙҙың тормошондағы роле.

Рауил Шаммас (1930). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Башҡортостан Республиканың халыҡ шағиры (1921). «Уҡытыусыға» тигән шиғыр.

Фәрит Иҫәнғолов (1928-1983). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. «Уҡытыусы Ғүмәров» хикәйәһе. Йәш уҡытыусының эшмәкәрлеге. Балалар менән эшләү теләге ҙур. Уҡыу йылы башына тиклем бәйләнеште яйға һалыуы. Буласаҡ синыфына иғтибарлы мөнәсәбәт. Уҡыусыларҙың проблемалары менән танышыу. Уҡыусыларға ихтирам күрһәтеү.

Башҡорт совет әҙәбиәте. Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте

Ҡадир Даян (1910-1975). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Драматург, шағир, яҙыусы. «Шайморатов генерал» шиғыры. Легендар 112-се Башҡорт кавалерия дивизияһы командиры образы. Тыуған илгә һөйөү тойғоһо, ҡаты һынауҙарҙа уның өсөн яуаплылыҡ.

Әнүәр Бикчәнтәев (1913-1989). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Башҡорт совет яҙыусыһы һәм сценарист. «Бөркөт һауала үлә» повесы (өҙөк). Повестағы реалистик тенденция. Образдар системаһы. Өфө балалар колонияһында үҫмерҙең ҡатмарлы, ҡапма-ҡаршы тормош осоро. Геройҙың эске донъяһының характер үҙенсәлектәре һәм эволюцияһы. Киҫкен ғәҙеллек, ил өсөн ҙур һынауҙар йылдарында тәрән илһөйәрлек тойғоһо. Геройҙың Бөйөк Ватан һуғышындағы батырлығы.

Рәүеф Насиров (1935-2014). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Яҙыусы, журналист. «Ил балаһы Шакирйән» повесынан өҙөк. Р. Насиров әҙәбиәт тарихсыһы булараҡ. Тарихи дөрөҫлөккә иғтибарҙың көсәйеүе. Повестағы реалистик тенденция. А. Матросовтың яҙмышы. 1924 йылдың 5 февралендәге Учалы ҡала

Советының загсында Шакирйән Юныс улы Мөхәмәтйәновтың тыуыуы тураһында яҙма. Архивтағы Шакирйәндең балалар фотоһы. СССР Юстиция министрлығының Бөтә Союз суд экспертизалары ғилми-тикшеренеү институтының һығымтаһы. Ауылдаштарының хәтирәләре һәм раҫлауҙары. Геройҙың эске, рухи көсө матурлығы. Унық тормошона бәйле ваҡиғалар, характер үҙенсәлектәре.

7-се класс

Халыҡтың ауыҙ-тел ижады – хәҙерге башҡорт әҙәбиәте

Ирек Кинйәбулатов. «Ҙур ышаныс Һеҙгә, Уҡытыусы!» шиғыры.

Төп тема – ил үҫешендә уҡытыусының роле, йәмғиәттә уҡытыусыларға һәм мәғариф эшенә ихтирам күрһәтеү. Уҡытыусының төплө белеме һәм өлгөлө әхлаҡи сифаттары.

Әмир Әминев (1953). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Яҙыусы, публицист. «Инша» хикәйәһе. Геройҙың үҙенсәлектәре – ауыл малайының тирә-яҡ мөхитте аңлауы. Малайҙың тыуған тәбиғәте тураһында тәүге ижади шиғырҙары. Тәбиғәт күренештәрен тасуирлау аша кешенең рухи кәйефен, хәл-торошон сағылдырыу. Геройҙың юғары әхлаҡи, рухи камиллығы сығанаҡтары.

Рәми Ғарипов. «Тел» шиғыры.

Рәсүл Ғамзатов (1923-2003). «Туған тел» шиғыры (башҡорт теленә Рәми Ғарипов тәржемәһендә). Туған телгә һөйөү тойғоһон сағылдырыу. Уның байлығы һәм матурлығы тураһында. Туған тел – кешенең рухи таянысы. *Әҙәбиәт теорияһы:* фольклор, тарихи йырҙар.

Йырҙар

Йырҙар халыҡ ауыҙ-тел ижады төрҙәренең береһе булараҡ. Көйҙәренең характерына ҡарап, башҡорт халыҡ йырҙарының икегә бүленеүе: оҙон йырҙары һәм ҡыҫҡаса йырҙар. Йырҙарҙың тематикаһы. «Урал», «Эскадрон», «Азамат», «Салауат», «Любизар», «Ҡаһым түрә», «Икенсе әрме», «Салауат телмәре» тарихи йырҙары. Баструкка ябылған, һөргөнгә ебәрелгән кешеләр тураһында йырҙар һәм хикәйәттәр: «Буранбай», «Бейеш». Кантондар тураһындағы йырҙар: «Ҡолой кантон», «Абдулла ахун», «Тәфтиләү». Был йырҙарҙа халыҡтың ҡарашының ҡапма-ҡаршылығы.

Риүәйәттәр һәм легендалар

Ҡатын-ҡыҙҙарҙың ауыр яҙмышы хаҡында риүәйәттәр һәм йырҙар: «Зөлхизә», «Таштуғай», «Ғилмияза». Легендаларҙың риүәйәттән айырмаһы. Легендаларҙа төп образдар. Легендалар тематикаһы. Топонимик легендалар, тарихи легендалар, көнкүреш легендалары.

«Ерәнсә сәсән һәм хан» әкиәте. Әкиәттең йөкмәткеһе. Ерәнсә сәсән образы. Милли характерҙың сәсәндәр образында кәүҙәләнеше: аҡыллылыҡ, тәрән аҡыл менән эш итеү, телмәр образлылығы.

Әҙәбиәт теорияһы: риүәйәт, легенда.

Мифтахетдин Аҡмулла (1831-1895). Биографияһы. «Башҡорттарым, уҡыу кәрәк!», «Дуҫлыҡ», «Нәфсе», «Аттың ниһен маҡтайһың?», «Нәсихәттәр» шиғырҙары. Халыҡты мәғрифәтселеккә саҡырыу. Уның шиғриәтенең төп идеяһы һәм йөкмәткеһе. Халыҡ педагогикаһынын сағылышы, социаль мотивтар. Шағирҙың сатираһы. Шиғырҙарыныың идея-эстетик йөкмәткеһе. Башҡорт әҙәбиәтендә Мифтахетдин Аҡмулла ижадының тотҡан урыны.

Мәжит Ғафури. «Үҙем һәм халҡым», «Мин ҡайҙа?», «Гөлдәр баҡсаһында» шиғырҙарында мәғрифәтселек идеялары.

«Һарыҡты кем ашаған?», «Ат менән эт» **мәҫәлдәре**. Жанр үҙенсәлектәре. Мәҫәлдәр теленең образлылығы. Уның мәҫәлдәрен И.А. Крылов мәҫәлдәре менән сағыштырыу. Йөкмәткеһе, поэтик телмәре, шиғыры, жанр үҙенсәлеге буйынса мәҫәл структураһын анализлау. И.А. Крылов һәм М. Ғафури мәҫәлдәренең күсмә мәғәнәһе, хәҙерге заманда уларҙың функциональ роле.

Башҡорт әҙәбиәте XIX быуат – XX быуат башы. Башҡорт совет әҙәбиәте

Василий Зефиров. «Йәнтүрә» хикәйәһе. 1812 йылғы Ватан һуғышы ваҡиғалары. Рәсәйҙә йәшәүсе төрлө халыҡтарҙың Наполеон армияһына ҡаршы азатлыҡ көрәше. Башҡорт ҡатын-ҡыҙҙарының үҙҙәренең ирҙәре менән французларға ҡаршы һуғышта ҡатнашыуы тураһында мәғлүмәттәр.

Шәйехзада Бабич. «Көтәм», «Ҡурайҡайға», «Салауат батыр» шиғырҙары. «Башҡорт халҡына көйлө хитап» шиғыры (өҙөк). Шиғриәттең үҙенсәлектәре: халыҡсанлыҡ, ябайлыҡ, шиғыр төҙөлөшөнөң еңеллеге.

Дауыт Юлтый (1893-1938). Тормошо һәм ижады. «Тимеркәй фәлсәфәһе» хикәйәһе. Ябай кешенең фажиғәле яҙмышын, эске донъяһын, уйланыуҙарын, хыялдарын һүрәтләү. Тимеркәй образы. Сәми ҡарт образы. ауыл байы Ҡотлоярҙың кешелекһеҙлеге.

Һәҙиә Дәүләтшина (1905-1954). Тормошо һәм ижады. «Айбикә» повесы. Ауылды социалистик үҙгәртеүҙә әүҙем ҡатнашыусы ҡатын-ҡыҙ образы. Хикәйәләү теленең байлығы. Образдарға характеристика.

Әҙәбиәт теорияһы: әҙәби әҫәрҙәрҙә образ, әҙәби әҫәрҙә персонаждарҙың холоҡ-фиғелен асыу саралары.

Башҡорт совет әҙәбиәте. Рус әҙәбиәте

Рәшит Ниғмәти. Тормошо һәм ижады. «Йәмле Ағиҙел буйҙары» поэмаһы. Үҙәк образ – Ағиҙел йылғаһының Тыуған илде кәүҙәләндереүе, ярҙары буйында булған бөтә тарихтарға шаһит булыуы. Башҡорт халҡының тарихы, бәхетле киләсәк өсөн көрәше. Поэмала кешеләрҙе һәм тәбиғәтте һүрәтләү үҙенсәлектәре. Персоналдарҙың эске торошо. Халыҡ ижады традициялары. Тел һәм һүрәтләү саралары.

Мостай Кәрим. «Тормош миҙгелдәре» китабынан «Ап-аҡ мөғжизә» хикәйәһе. Дуҫҡа тоғролоҡ. Аҡсал образы. Хайуандарға һөйөү һәм иғтибар тәрбиәләү. «Айгөл иле» драмаһы. Драманың йөкмәткеһе, темаһы, идеяһы, образдары. Геройҙар исемлеге төҙөлдө. Сюжетты художестволы эшкәртеү үҙенсәлектәре. Драма теле.

Әҙәбиәт теорияһы: сюжет һәм композиция, образдар системаһы.

Михаил Шолохов (1905-1984). Башҡорт теленә Сабир Шәрипов тәржемәләгән «Кеше яҙмышы» хикәйәһе. Уның яҙылыу тарихы – хикәйәнең нигеҙендә реаль ваҡиғалар ятыуы. Һуғыш темаһы. Кеше рухының көсө, тормош мәғәнәһен эҙләү. Әҫәрҙең композицияһы – хикәйә эсендә хикәйә.

Ғайса Хөсәйенов (1928-1921). Тормошо һәм ижады. Башҡортостан Республиканың халыҡ яҙыусыһы (2008), яҙыусы, ғалим, әҙәбиәт белгесе, филология фәндәре докторы, БР Фәндәр академияһы академигы. «Һуңғы тарпан», «Ете ырыу» хикәйәттәре, «Алдар батыр» ҡиссаһы. Тыуған ерҙең батырҙары образы. Тарихи ысынбарлыҡ.

Яныбай Хамматов (1925-2000). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. «Бөртөкләп йыйыла алтын» романынан «Ғәйзулла» өҙөгө. Башҡортостан ерендәге XX быуат көнкүреше картиналары, империалистик һуғыш алды, поэманың характерын һәм идеяһын аңлау өсөн уларҙың әһәмиәте. Идея-тематик йөкмәтке, үҙәк образдар, стилистик-тел үҙенсәлектәре. Халыҡтың донъяны мифологик күҙаллауы. Хикәйәләү тураһында төшөнсә.

Рамаҙан Өмөтбаев (1924-1997). Тормошо һәм ижады. «Атлы башҡорт» повесынан өҙөк. Легендар 112-се Башҡорт кавалерия дивизияһының данлы юлы. Башҡорт яугире-кавалерисы һәм уның атының Бөйөк Ватан һуғышы йылдарындағы яҙмышы. Совет яугирҙарының батырлығы, ватансылығы, фиҙаҡәрлеге, һуғыштың фажиғәле йылдарында ауырлыҡтар һәм шатлыҡтар.

8-се класс

Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте

Рәшит Назаров (1944-2006). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. «Башҡорт» шиғыры.

Абдулхаҡ Игебаев (1930-2016). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Башҡортостан Республиканың халыҡ шағиры (2010) «Башҡортостан» шиғыры. Тыуған ил, тыуған тәбиғәт тураһында шиғырҙар, тирә-йүнде ысын мәғәнәһендә ҡабул итеү. Кеше һәм тәбиғәт. Тыуған яҡ тәбиғәте картиналарын тасуирлау аша кешенең рухи кәйефен, хәл-торошон сағылдырыу. Башҡорт шағирҙарының тыуған тәбиғәтен ҡабул итеүендә уртаҡ һәм индивидуаль һыҙаттары.

Хәким Ғиләжев (1923-1997). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Башҡорт шағиры һәм яҙыусыһы. «Башҡорт теле» шиғыры.

Мәүлит Ямалетдинов (1947-2020). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Башҡорт шағиры, яҙыусы, журналист, йәмәғәт эшмәкәре, мөхәррир, сценарист. «Халҡым хазинаһы» шиғыры.

Мәхмүт Хөсәйен (1923-1993). «Башҡорт теле ғорур яңғырай» шиғыры. Халыҡ тормошон, милли характерҙы дөйөм проблема – халыҡтың үҙаңын асыу күҙлегенән сығып һүрәтләү. Халыҡ характерындағы ыңғай һыҙаттарҙы поэтикалаштырыу.

Валентин Распутин (1937-2015). «Француз теле дәрестәре» хикәйәһе (Әмир Әминев тәржемәһе). Повеста һуғыш осоро ауырлыҡтарын сағылдырыу. Йәш геройға хас белем, әхлаҡи тотороҡлоҡ, үҙ бәҫен тойоу. Уҡытыусының күңел йомартлығы, уның малай яҙмышындағы роле.

Дини әҙәбиәт

Рауил Бикбаев. «Хәҙистәр» шиғыры.

Мәүлит Ямалетдинов. Сүрәи «әл-Фатиха». Фатиха сүрәһе шиғыры. Мөхәммәт пәйғәмбәрҙең әйткәндәрен поэтиклаштырыу һәм шиғриәттә Ҡөрьән мотивтарын художестволы сағылдырыу. Ҡөрьән сүрәләренең шиғри тәржемәләре. Доньяны асылына, кешенең рухи камиллығына төшөнөү.

Шафиҡ Әминев-Тамъяни (1858-1936). Башҡорт шағиры, сәсән-импровизатор. «Урал», «Башҡорт бабаларының тарихы» шиғырҙары.

Тыуған илен яҡлаған ир-егеттәрҙе данлау. Тел, стиль үҙенсәлектәре.

Ғәли Ибраһимов (1919-1989). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Башҡорт яҙыусыһы һәм шағиры. «Кинйә» романы. Романдың яҙылыу тарихы. Пугачевтың көрәштәше Кинйә Арыҫланов образы. Башҡорт халҡының уларҙың ерҙәрен баҫып алыусыларға ҡаршы көрәше. Романдың художество үҙенсәлектәре. Роман теленең һәм стиленең үҙенсәлеге.

Халыҡ ауыҙ-тел ижады.

Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте

Әйтештәр. «Бер тигәс тә ни яман?», «Аҡмырҙа сәсәндең Ҡобағыш сәсән менән әйтеше».

Ҡобайырҙар. «Ил тигәндең кеме юҡ», «Салауат батыр».

Әйтеш – ике аҡындың импровизациялы ярышы, ауыҙ-тел ижадының йыр поэзияһы формаһы. Ҡыллы музыка ҡоралдары аккомпанементы ҡулланып башҡарыла. Ауыҙ-тел әҙәбиәтенең төп жанры. Шиғри бәхәс процесы. Үҙеңдең ижади мөмкинлектәреңде, донъяға ҡараштарыңды асыу. Жанрҙың иң яҡшы өлгөләре – Һабрау йырауҙың Иҙеүкәй батыр менән, Ҡобағыш сәсәндең Аҡмырҙа сәсән менән, Ҡарас сәсәндең ҡаҙаҡ батыры Аҡса менән, Байыҡ сәсәндең ҡаҙаҡ аҡыны Бохара менән, Салауаттың ятаҡан ҡыҙы Зөләйха менән шиғри бәхәстәре.

Әҙәбиәт теорияһы: әйтеш жанры, ҡобайыр.

Яңыбай Хамматов. «Төньяҡ амурҙары» романы.

Романдың яҙылыу тарихы. 1812 йылғы Ватан һуғышында башҡорт ғәскәрҙәренең ҡаһарманлығын һүрәтләү. Төп геройҙар. романдың теле һәм стиле.

Ғайса Хөсәйенов. «Һуңғы тарпан» әҫәре. «Ете ырыу» хикәйәһе, «Алдар батыр» повесы. Тыуған ерҙең батырҙары образы. Тарихи ысынбарлыҡ.

Булат Рафиҡов (1934-1998). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Башҡорт яҙыусыһы һәм шағиры, тәржемәсе, драматург, журналист. «Эйәрелгән ат» повесы.

Салауат Юлаевтың, атаһы Юлайҙың, башҡа баш күтәреүселәрҙең Рогервик ҡәлғәһендә тотҡонлоҡтағы тормошо. Повесть геройҙарының рухи ныҡлығы. Салауаттың Тыуған илендә ҡалған ике улының яҙмышы.

Рәшит Солтангәрәев (1935-1999). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. Башҡорт яҙыусыһы, публицист. «Осто бөркөт» повесы.

Мәүлит Ямалетдинов. «Ҡотолоу юлҡайҙарын тапманым». повесы. Граждандар һуғышы ваҡиғалары. Комбриг Муса Мортазин образы. Батырлыҡты, Ватан алдындағы хәрби ҡаҙаныштарҙы, фажиғәле һәләк булыуҙы һүрәтләү.

Башҡорт совет әҙәбиәте. Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте

Ғәлимов Сәләм (1911-1939). Тормошо һәм ижады. «Шоңҡар» поэмаһы. Тема, поэманың идея йөкмәткеһе. Яңы кешенең ҡайтанан тыуыу темаһы. Төп геройҙар (Әхмәт, Гөлнур, яҙыусы, архитектор, капитан, Миңйән). Композицияның үҙенсәлеге һәм байлығы, тел үҙенсәлектәре, образлылыҡ.

Баязит Бикбай (1909-1968). Тормошо һәм ижады. «Ер» поэмаһы, «Ҡаһым түрә» драмаһы. «Ер» поэмаһы – халыҡтарҙың азатлыҡ өсөн күп быуатлыҡ көрәше. Халыҡ һәм ер образын һүрәтләү. Лирик герой образы. Поэманың художество үҙенсәлектәре.

«Ҡаһым түрә» драмаһы. Башҡорттарҙың 1812 йылғы Ватан һуғышында ҡатнашыуы. Драманың идея йөкмәткеһе. Рус һәм башҡорт халыҡтары араһында дуҫлыҡ. Халыҡ

образы. Драманың төп конфликты. Композицион үҙенсәлектәр. Фольклор жанрҙары һәм элементтары функциялары.

Зәйнәб Биишева. Тормошо һәм ижады. «Һөнәрсе менән Өйрәнсек» хикәйәһе. Хикәйәнең төп геройҙары. Оҫта һәм өйрәнсек, бер ауылда үҫкән һәм йәшәгән ике күрше. Һөнәрсе һәм Өйрәнсеккә характеристика бирергә. Алдаҡтың асылыуы. Яҡшылыҡтың яуызлыҡты еңеүе.

Мостай Кәрим. Тормошо һәм ижады. Лирика. «Үлмәҫбай» поэмаһы. Поэманың яҙылыу тарихы. Һуғышта яу һәм кеше һүрәтләнеше. Поэмалағы халыҡ геройы. Автор-хикәйәләүсе образы. Поэмалағы шиғри үҙенсәлектәр, поэманың интонация төрлөлөгө. Башҡорт халыҡ ижады менән бәйләнеше. Юмор.

Бөйөк Ватан һуғышы йылдарында М.Кәрим ижады.

Рәми Ғарипов. Шағирҙың биографияһы. «Урал йөрәге», «Аманат» шиғырҙары. «Уйҙарым» ҡобайыры. Туған тел матурлығын данлау, туған телгә ҡарата ихтирам тәрбиәләү. Тыуған ергә, тәбиғәткә һөйөү.

Рауил Бикбаев, «Башҡортостан бында башлана», «Йүкәләрҙән һығылып бал тама» шиғырҙары. Тыуған ергә һөйөү, унын именлеге, тәбиғәтте һаҡлау, халыҡ яҙмышы өсөн борсолоу, кешеләр араһында дуҫлыҡ, тормошҡа аңлы мөнәсәбәт проблемалары.

Роберт Паль (1938). «Уралым» шиғыры. Уралдың матурлығын данлау. Кеше һәм тәбиғәт. Пейзажының үҙенсәлеге. Лирик геройҙың патриотик тойғолары.

Талха Ғиниәтуллин (1925-1919). «Мәтрүшкә еҫе», «Әсә һәм бала» хикәйәләре. Әҫәрҙәрҙә эске донъя сафлығын, ябай кешеләрҙең күңел күркәмлеген һүрәтләү. Һуғыш, ауыл кешеләренең ауыр тормошо, уларҙың үҙ-ара мөнәсәбәттәре темаһы.

Хәҙерге башкорт әҙәбиәте

Назар Нәжми. «Аҡ шишмә», «Һинең ниндәй улыңмын мин» шиғырҙары. Башҡортостан образы һәм унын иҫтәлекле урындарын тасуирлау. Тыуған еребеҙ, тыуған ҡалаһыбыҙ һәм тыуған ауылыбыҙ образы. Тыуған ергә һөйөү тойғоһон һүрәтләү. Лирик герой образы.

Әмир Әминев. «Ҡытайгород» повесы. Ер мәсьәләһе. Менталитет, әхлаҡ, шәхес азатлығы-азатһыҙлығы, халыҡтың мәғлүмәтлелеге, ассимиляциялар, милли үҙенсәлекте, телде һәм мәҙәниәтте юғалтыу, Ватанды сит ил кешеләренә һатыу тураһында уйланыуҙар. Сатира. Антитеза алымы. Әҫәр сюжетын төҙөү үҙенсәлектәре.

Ринат Камал (1954). Авторҙың биографияһы һәм ижады тураһында төп мәғлүмәт. «Таня-Таңһылыу» романы. Әҫәрҙең идея йөкмәткеһе. Төп тема. Туған телгә һөйөү, милләткә ихтирам тәрбиәләү. Әҫәрҙең жанр төҙөлөшө үҙенсәлектәре. Романдың төп образдары. Көнһылыу, Фәнисә, Петрикҡа характеристика. Әҫәр геройының яҙмышы аша тотош халыҡтың яҙмышын сағылдырыу.

9-сы класс

Халыҡтың ауыҙ-тел ижады

Инеш. Нәфис әҙәбиәт – сәнғәт төрө

Нәфис әҙәбиәт – сәнғәт төрө. Художестволы әҙәбиәттең үҙенсәлеге. Сәнғәт төрҙәре менән сағыштырыу. Нәфис әҙәбиәттең күп планлылығы. Ике төп яғы: 1) уйлап сығарылған булыуы, «һүҙҙән тыш» ысынбарлыҡ образдары; 2) ғәмәлдә телмәр конструкциялары, һүҙ структуралары.

Башҡорт халыҡ ижады. Ҡарһүҙҙәр. Йола поэзияһы

Башҡорттарҙың ғаилә-көнкүреш йола мәҙәниәте – халыҡтың тарихи-генетик, рухи, иҡтисади-хоҡуҡи, идеологик тормошоноң мөһим бер өлөшө. Йола мәҙәниәтенең ғаилә-көнкүреш һәм тәбиғәт миҙгеле (календарь) йолаларына бүленеүе.

Эпос

«Урал батыр» эпосы». Шиғри үҙенсәлектәре һәм ритмикаһы. Тарихилығы, мифологик нигеҙе. Әхлаҡ проблемалары. Яҡшылыҡ менән яуызлыҡтың көрәше. Урал менән Шүлгәндең ике туғандың сағыштырма характеристикаһы. Баһадир образы тураһында халыҡ төшөнсәһе. Әкиәт деталдәренең роле. Илһөйәрлек һәм гуманистик мәғәнә.

Эпостың мифологик нигеҙе. Халыҡ бәхете өсөн тәбиғәттең стихиялы көстәренә ҡаршы көрәш идеяһы. Кешенең үлемһеҙлеге һәм тәбиғәт темаһы. Халыҡ философияһы. Самрау батша һәм халыҡ йәмғиәт идеалдары булған. Фантастика һәм реализм элементтары. Урал батыр образы халыҡ идеалы буларак. «Урал батыр» эпосының донъя мәҙәниәтендә тотҡан урыны.

Әҙәбиәт теорияһы: эпос.

«Иҙеүкәй менән Мораҙым» эпосы». Башҡорт халҡының татар-монгол иҙеүенән азат итеү өсөн көрәшен сағылдырыу. Төп герой Иҙеүкәй образы, унда халыҡтың ғәҙел хаким тураһындағы хыялы кәүҙәләнеше. Эпостың шиғри үҙенсәлектәре. Батырлыҡты һәм фиҙаҡәрлекте данлау. Тыуған ерҙе азат итеү өсөн көрәш. Эпостың композицияһы. Тел һәм стиль.

Йырау һәм сәсәндәр ижады

Ауыҙ-тел әҙәбиәте – профессиональ һүҙ оҫталарының ижады. Уларҙың шиғри формала барлыҡҡа килеүе. Тәүге билдәләмәләрҙең барлыҡҡа килеүе – һынсы, баҡсы, йырау. Эпостарҙа, ҡобайырҙарҙа, йырау һәм сәсәндәр йырҙарында көнүҙәк темалар.

Ауыҙ-тел әҙәбиәтендә төп темалар: алыш, көрәш. Был теманың өс йүнәлеше: батырҙарҙы, ҡаһарманлыҡты, хәрби башлыҡтарҙы данлау; дошмандарға мөрәжәғәт итеү – уларҙы фашлау һәм көлөү; халыҡҡа мөрәжәғәт итеү. Тыуған ерҙәрҙе баҫҡынсыларҙан һаҡлау.

XIV–XVI быуаттағы йыраузар ижады. Башҡорттар, ҡаҙаҡтар, ҡарағалпаҡтар һәм Нуғай халҡы өсөн Һабрау, Асан Ҡайғы, Ҡазтуған, Шалғыйыҙ йыраузар ижады уртаҡ ҡаҙаныш булып иҫәпләнә. Төп проблемалар һәм идеялар.

Ҡаҙтуған, Һабрау, Асан Ҡайғы. Шалғыйыҙ. Тормошо һәм ижады.

Башҡорт әҙәбиәтенең Россия осоро. Сәсәндәр дәүере. Сәсән – башҡорт ауыҙ-тел һүҙе оҫтаһы. Профессиональ сәсәндәр-импровизаторҙар: Ерәнсә, Ҡобағош, Аҡмырҙа, Ҡарас, Байыҡ Айҙар, Мәхмүт, Буранбай, Ишмөхәмәт Мырҙаҡаев, Ғәбит Арғынбаев, Мөхәмәтша Буранғолов.

Ауыҙ-тел әҙәбиәте авторҙарының әҫәрҙәрҙе яҙма рәүештә бәйән итеүгә күсеүе, импровизаторлыҡ сифаттарының юғалыуы, булған ҡоролоштоң идеологияһына буйһоноуы.

Салауат Юлаев. Биография. С. Юлаевтың Крәҫтиәндәр һуғышындағы (1773 – 1775) роле һәм ҡатнашыуы. Поэтик ижады. «Яу», «Уҡ», «Зөләйха», «Тыуған илем», «Уралым», «Егеткә», «Тирмәмдә», «Йырҙарҙан», «Салауат телмәре» шиғырҙары. Мөхәббәт һәм пейзаж лирикаһы. Героик лирика. Телдән һөйләп яҙылған импровизациялар: «Юлһыҙ ерҙән юлдар ярып...», «Йүрүҙән, һин беҙҙең тыуған йылғаһы...», «Сәстәреңдең толом сулпылары...», «Ағиҙелкәй аға ҡая аралап...», «Һауаларҙа осҡан, ай, яғылбай...» һ.б.

Идея һәм йөкмәтке. Документаль-публицистик хаттар (хаттар, бойороҡтар һ.б.).

Әҙәбиәт теорияһы: тарихи шәхес һәм әҙәби герой, прототип, тарихи ваҡиға һәм художестволы әҫәр.

XI – XVIII быуат башҡорт әҙәбиәте

Ҡол Ғәли. «Йософ вә Зөләйха» («Ҡиссаи Йософ»тан өҙөк). «Ҡиссаи Йософ» поэмаһының үҙенсәлектәре. Сюжеттың төҙөлөшө.

Юрматы ырыуының шәжәрәһе. Үҫәргән ырыуы шәжәрәһе. XVI–XVIII быуаттарҙағы башҡорт эпик функциональ әҙәбиәтендә шәжәрәнең урыны. Юрматы, Үҫәргән, Ҡарағай-Ҡыпсаҡ, Ҡара-Табын, Әйле, Бөрйән, Тамъян, Әйле ырыуы шәжәрәләре.

Документаль факттар. XVIII быуат уртаһында рус-башҡорт мөнәсәбәттәре үҫеше картинаһы.

Батыршаның хаты. Батыршаның хатында XVIII быуат урталарында рус-башҡорт мөнәсәбәттәре үҫешен сағылдырған факттар тупланған.

XVIII быуат әҙәбиәте. Әҙәби йүнәлештәр

Башҡорт әҙәбиәтендә ауыҙ-тел әҙәбиәтенең барлыҡҡа килеүе.

Йырау һәм сәсәндәрҙең ижады үҫеше. Дастандарҙың идея-тематик йөкмәткеһе. Шиғриәттең аноним ҡульяҙмаһы.

Т. Ялсығол әл-Башҡорди (1767–1838). Биографияһы. Сәйәхәттәр. Мәҙәни һәм әҙәби эшмәкәрлеге. Башҡорт һәм төрки-монгол ырыуҙарының, болғар хандарының шәжәрәләрен һүрәтләгән «Тәуарихи Болгарийа» китабы.

Ғәбдрәхим Усман (1754-1834). Ғәбдрәхим Усмандың (Утыҙ-Имәни) шиғриәте. Көнсығыш әҙәбиәте жанрҙарының өҫтөнлөгө: ғәзәл, хикмәт, мәрсиә, бәйет. Шағирҙың лингвистика, философия һәм теология буйынса фәнни хеҙмәттәре.

«Ғәүариф эз-заман» («Замана уҡымышлылары»), «Әбъйәти төрки фи-фазиләти ғилем» («Ғилемдең өҫтөнлөгө тураһында төркисә бәйеттәр»), «Тәнзиһел әфкәр фи нәсихәтел-әхйәр» («Фекерҙе пакландырыр изге өгөттәр») исемле шиғырҙар шәлкеме.

XIX быуат – XX быуат башы башҡорт әҙәбиәте

XIX быуаттың тәүге яртыһында әҙәбиәт. Яңы реалистик әҙәбиәт элементтары. Суфыйсылыҡ шиғриәте традициялары. XIX быуаттың икенсе яртыһында әҙәбиәт (1861 й. реформанан һуң). XIX быуаттың тәүге яртыһында Башҡортостанда һәм Рәсәйҙә ижтимағи тормош. Башҡорт йәмғәтселегендә мәҙәни-әҙәби хәрәкәт. Башҡорт шиғриәтендә дини-мистик йүнәлештәр һәм уның вәкилдәре. Мәғрифәтселек идеяһының үҫеше. Мәғрифәтселек торошо һәм уның әҙәби процесҡа йоғонтоһо. Мәғрифәтселек әҙәбиәте вәкилдәре М. Аҡмулла, М. Өмөтбаев. Рус әҙәбиәтенең башҡорт мәҙәни-әҙәби тормошон йәнләндереүҙәге роле. А. Пушкин, Л. Толстой, А. Чехов кеүек рус авторҙары ижадында башҡорттарҙың тормош-көнкүреше.

XIX быуаттың икенсе яртыһында мәҙәниәт. Башҡорт һәм рус мәҙәниәте, әҙәбиәте бәйләнеше. XIX быуаттың икенсе яртыһында башҡорт әҙәбиәтенең үҫеш тенденцияһы.

Әҙәби әҫәрҙәрҙә халыҡсан сюжеттар: **«Ҡуҙыйкүрпәс менән Маянһылыу», «Алдар менән Зөһрә», «Бәхтиәрнәмә», «Буҙйегет».**

Т.С. Беляевтың «Куз-Курпяч, башҡорт телендә бер ҡурайсы тарафынан яҙылған һәм 1809 йылғы Рифей тауҙары үҙәндәрендә Рәсәй теленә тәржемә ителгән башҡорт повесы» версияһы. XIX быуат башындағы башҡорт әҙәбиәте ҡомарҡтыһы. Сюжеттың ҡаҙаҡ, алтай халыҡтары эпостары менән бәйләнеше.

Конфликт. Романтик һәм реалистик тенденциялар.

Ғәли Соҡорой (1826-1889). Биографияһы. Шағирҙың шәжәрәһе. Шиғри яҙмалары. «Тәуарихи Болғарийа» ҡулъяҙмаһы. Шиғырҙары.

Мифтахетдин Аҡмулла (1731-1895). Биографияһы. «Башҡорттарым, уҡыу кәрәк!», «Дуҫлыҡ», «Нәфсе», «Аттың ниһен маҡтайһың?», «Урыным – зиндан» шиғырҙары.

Халыҡты мәғрифәтселеккә саҡырыу. Уның шиғриәтенең төп идеяһы һәм йөкмәткеһе. Халыҡ педагогикаһының сағылышы, социаль мотивтар. Шағирҙың сатираһы. Уның

шиғырҙарының идея-эстетик йөкмәткеһе. Башҡорт әҙәбиәтендә Мифтахетдин Аҡмулланың ижадының тотҡан урыны.

Мөхәмәтсәлим Өмөтбаев (1841-1907). Авторҙың биографияһы һәм ижтимағи эшмәкәрлеге. «Йомран иле», «Ҡайыш илә Йүкә», «Үткән заманда башҡорт ҡыҙҙарының элек оҙатылыуы» шиғырҙары. Шиғырҙары тематикаһы. Шиғри оҫталығы. «Ҡайыш илә Йүкә» шиғырындағы этнографик традициялар сағылышы. Образдарҙың аллегорик әһәмиәте. М. Өмөтбаев – публицист һәм тәржемәсе.

Ризаитдин Фәхретдин (1859-1936). Мәғрифәтсе-педагог, тарихсы, тел һәм әҙәбиәт белгесе. «Сәлимә» повесы. Сәлимә һәм шәкерттәр образдары. Әҫәрҙең теле һәм стиле. Мәғрифәтселек идеяһының сағылышы. «Әсмә» повесы. Повесть сюжеты. Образдар системаһы. Төп идеяһы. Башҡорт әҙәбиәтендә Р. Фәхретдин ижадының әһәмиәте.

Сафуан Яҡшығолов (1871-1931). Тормошо һәм ижады. «Дим буйында яҙғы таң», «Башҡорт хәлдәре», «Дим буйы» шиғырҙар йыйынтығы. Шағирҙың башҡорттарҙың хәле тураһында уйланыуҙары, ер, мәҙәниәт мәсьәләләре. Шағирҙың мәғрифәтселек ҡараштары. Хитап жанры традициялары.

Әҙәбиәт теорияһы: хитап.

Фәткелҡадир Сөләймәнов (1889-1976). Биографияһы. Башҡорт хәрәкәтендә ҡатнашыуы. Ижадында башҡорттар темаһы сағылышы. «Башҡорт моңо» шиғыры. Туған халҡыбыҙҙың ауыр яҙмышы тураһында уйланыуҙары. «Башҡорт йәйләүендә» хикәйәһе.

XX быуат башындағы башҡорттарҙың тарихы һәм тормошо хаҡында хикәйәләр: «Ил өсөн», «Ҡасҡын», «Үләт». Фольклор мотивтары. Романтик элементтар.

«Тимербай ҡурайсы» хикәйәһе. Тимербайҙың фажиғәле яҙмышы. Пессимистик кәйефтәрҙең сәбәбе. «Салауат батыр» драмаһы. Азатлыҡ идеяһы. Салауат Юлаев хаҡында тәүге әҙәби әҫәр, уның башҡорт әҙәбиәтендәге әһәмиәте.

XX быуат башы башҡорт әҙәбиәте. Башҡорт совет әҙәбиәте

Мәжит Ғафури. «Себер тимер юлы йәки Милләттең хәле», «1906 йылдан 1907 йылға васыят», «1907 йылдың яуабы», «Бөтһөн һуғыш», Икмәк», «Ант», «Аждаһа», «Бир ҡулыңды» шиғырҙарында һәм «Шағирҙың алтын приискаһында», «Фәкирлектә үткән тереклек» повестарында мәғрифәтселек идеялары. Ҡалалағы һәм ауылдағы фәҡир тормошто реаль һүрәтләү. «Ярлылар, йәки Өйҙәш ҡатын» хикәйәһе. Социаль тигеҙһеҙлекте, буржуаз йәмғиәттең әхлаҡи йөҙөн асыу.

Проза әҫәрҙәре: «Ҡара йөҙҙәр», «Тормош баҫҡыстары». Уҙған тормошто идеологик көрәш позицияһынан һүрәтләү. «Шағирҙың алтын приискыларында» повесы. Әҫәрҙең автобиографик характеры. Эшселәрҙең ауыр тормошоноң сағылыш табыуы. Образдар системаһы. Зиннәт, Мәжит, Фәйзулла, Шакир, Лотфулла кеүек шәкерттәрҙең белемгә

ынтылышы. Приискылары хужалары Закир һәм Шакир Рәмиевтарҙың тупаҫлығы. Композицион үҙенсәлек, повесть сюжеты, контртраст алымының уңышлы ҡулланылышы. Телдең байлығы һәм автор стиле саралары.

Шәйехзада Бабич. «Халҡым өсөн!», «Кем өсөн», «Бер минут», «Көрәшеп үткәр ғүмереңде», «Көтәм», «Йәшәһен эшселәр!», «Ҡурайҡайға», «Башҡортостан», «Салауат батыр», «Көтмәҫтән», «Яҙғы йыр», «Башҡорт халҡына көйлө хитап», «Беҙ» шиғырҙары. Бабич – романтик. «Бер минут», «Әйҙә, милләт!», «Көрәшеп үткәр ғүмереңде» шиғырҙарының төп идеяһы. Бабич – сатирик. «Ҡандала» балладаһы. «Ғазазил» поэмаһы, «Китабеннас» эпиграммаһы. Идея йөкмәткеһе һәм художество формаһы. Бабич – шиғыр оҫтаһы. Шиғриәттең үҙенсәлектәре: халыҡсанлыҡ, ябайлыҡ, шиғыр төҙөлөшөнөң еңеллеге. Ш. Бабичтың башҡорт әҙәбиәтендәге урыны.

Әҙәбиәт теорияһы һәм тарихы буйынса мәғлүмәттәр

Әҙәбиәт һүҙ сәнғәте образы булараҡ. Әҙәбиәт һәм мифология. Әҙәбиәт һәм фольклор.

Художестволы образ. Персонаж. Әҙәби герой. Героик характер.

Төп һәм икенсе пландағы персонаждар. Лирик герой. Ваҡыт һәм арауыҡ образдары, тәбиғәт образдары, предмет образдары. Әҙәбиәттә «мәңгелек» образдар. Художестволы уйҙырма. Дөрөҫлөккә оҡшашлыҡ һәм фантастика.

Сюжет һәм композиция. Конфликт. Эске конфликт. Эпизод. Пейзаж. Портрет. Диалог һәм монолог. Эске монолог. Герой көндәлектәре, хаттары һәм төштәре. Лирик сигенеүҙәр. Эпилог. Лирик сюжет.

Авторлыҡ позицияһы. Әҫәрҙең атамаһы. Эпиграф. «Һөйләүсе» фамилиялар. Әҫәрҙең финалы.

Тематика һәм проблематика. Әҫәрҙең идея-эмоциональ йөкмәткеһе. Бейеклек һәм түбәнлек, матурлыҡ һәм килбәтһеҙлек, әҙәбиәттә фажиғә һәм мәрәкә. Юмор. Сатира.

Художестволы телмәр. Шиғриәт һәм проза. Тасуирлау саралары (эпитет, метафора, кәүҙәләндереү, сағыштырыу, гипербола, антитеза, аллегория). Символ. Гротеск. Художестволы деталь. Шиғыр төҙөлөшө системалары. Ритм, рифма. Строфа. Әҙәби төрҙәр һәм жанрҙар. Эпос. Лирика. Драма. Эпик жанрҙар (хикәйә, әкиәт, повесть, роман, шиғри роман). Лирик жанрҙар (ода, элегия, мөрәжәғәт, шиғри проза). Лиро-эпик жанрҙар (мәҫәл, баллада, поэма). Драма жанрҙары (драма, трагедия, комедия).

«ТУҒАН (БАШҠОРТ) ӘҘӘБИӘТЕ» ПРЕДМЕТЫ ПРОГРАММАҺЫН ҮҘЛӘШТЕРЕҮҘӘН ҺУҢ ПЛАНЛАШТЫРЫЛҒАН ҺӨҘӨМТӘЛӘР

Дөйөм белем биреүсе мәктәптә «Туған (башҡорт) әҙәбиәте» дәресен өйрәнеү уҡыусыларҙың шәхси, метапредмет һәм предмет һөҙөмтәләренә өлгәшеүенә йүнәлтелгән.

Шәхси һөҙөмтәләр

«Туған (башҡорт) әҙәбиәте» дәресен өйрәнеү һөҙөмтәһендә 5-9-сы кластарҙа уҡыусыларҙа түбәндәге шәхси һөҙөмтәләр формалаша:

граждандар тәрбиәләү:

-граждандың бурыстарын башҡарыуға һәм уның хоҡуҡтарын бойомға ашырыуға әҙерлек, башҡа кешеләрҙең хоҡуҡтарын, азатлыҡтарын һәм законлы мәнфәғәттәрен ихтирам итеү;

-ғаилә, белем биреү ойошмалары, урындағы берләшмә, тыуған яҡ, ил тормошонда, шул иҫәптән туған телдә яҙылған әҙәби әҫәрҙәрҙә сағылыш тапҡан хәлдәр менән сағыштырыуҙа әүҙем ҡатнашыу; экстремизмдың, дискриминацияның төрлө формаларын ҡабул итмәү;

-төрлө социаль институттарҙың кеше тормошондағы ролен аңлау; граждандың төп хоҡуҡтары, азатлыҡтары һәм бурыстары, полимәҙәни һәм күп конфессиялы йәмғиәттә шәхес-ара мөнәсәбәттәрҙең социаль нормалары һәм ҡағиҙәләре тураһында мәғлүмәтле булыу; шул иҫәптән туған телдә яҙылған әҙәби әҫәрҙәрҙәр миҫалдары нигеҙендә лә формалаштырыу;

-төрлө берлектәге эшмәкәрлеккә әҙерлек, үҙ-ара аңлашыуға һәм ярҙамға ынтылыу; мәктәп үҙидараһында әүҙем ҡатнашыу;

-гуманитар эшмәкәрлектә ҡатнашыуға әҙерлек (ярҙамға мохтаж кешеләргә булышлыҡ итеү; ирекмәнлек);

илһөйәрлек тәрбиәһе биреү:

-полимәҙәни һәм күп конфессиялы йәмғиәттә Рәсәйҙең гражданлыҡ берлеген, Рәсәй Федерацияһы халыҡтарының башҡа туған телдәре рәтендә туған телдең ролен аңлау;

-«Туған (башҡорт) әҙәбиәте» уҡыу предметы контексында туған телде, Рәсәй Федерацияһының тарихын һәм мәҙәниәтен, тыуған төйәгеңдең, Рәсәй халыҡтарының мәҙәниәтен өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныу белдереү;

-туған телгә, Тыуған ил – Рәсәй ҡаҙаныштарына, фәнгә, сәнғәткә, хәрби батырлыҡтарға һәм халыҡтың хеҙмәт ҡаҙаныштарына, шул иҫәптән нәфис әҫәрҙәрҙә сағылыш тапҡандарға яҡшы мөнәсәбәт;

-Рәсәй символдарына, дәүләт байрамдарына, тарихи һәм тәбиғи мираҫҡа һәм һәйкәлдәргә, тыуған илдә йәшәгән төрлө халыҡтарҙың йолаларына ихтирам;

рухи-әхлаҡи тәрбиә биреү:

-әхлаҡи һайлау шарттарында әхлаҡи ҡиммәттәргә һәм нормаларға иҫәп тотоу;

-ҡылыҡ эҙемтәләрен аңлауҙы иҫәпкә алып, үҙеңдең тәртибеңде, телмәреңде, шулай уҡ башҡа кешеләрҙең тәртибен һәм ҡылыҡтарын әхлаҡи һәм хоҡуҡи нормалар ҡарашынан баһаларға әҙер булыу;

-асоциаль эштәрҙе әүҙем ҡабул итмәү;

-шәхси һәм йәмғәт киңлеге шарттарында шәхестең азатлығы һәм яуаплылығы;

эстетик тәрбиә биреү:

-төрлө сәнғәт төрҙәренә, үҙеңдең һәм башҡа халыҡтарҙың йолаларын һәм ижадына ҡарата һиҙгерлек;

-сәнғәттең эмоциональ йоғонтоһон аңлау; аралашыу һәм үҙ-үҙеңде сағылдырыу сараһы булараҡ художество мәҙәниәтенең мөһимлеген аңлау;

-аралашыу һәм үҙ-үҙеңде сағылдырыу сараһы булараҡ туған телдең мөһимлеген аңлау;

-илебеҙ һәм донъя сәнғәтенең ҡиммәттәрен, этник мәҙәни йолаларҙың һәм халыҡ ижадының ролен аңлау;

-төрлө сәнғәт төрҙәрендә үҙ-үҙеңде күрһәтеүгә ынтылыу;

физик тәрбиә биреү, һаулыҡ һәм эмоциональ именлек мәҙәниәтен булдырыу:

-тормош һәм уҡыу тәжрибәһенә таянып йәшәү ҡиммәттәрен аңлау;

-һаулыҡҡа яуаплы ҡараш һәм сәләмәт йәшәү рәүешенә урынлаштырыу (сәләмәт туҡланыу, гигиена ҡағиҙәләрен үтәү, тигеҙ шөғөлләнеү һәм ял режимы, даими физик әүҙемлек);

-физик һәм психик һаулыҡ өсөн зарарлы ғәҙәттәрҙең (алкоголь, наркотиктар ҡулланыу, тәмәке тартыу) эҙемтәләрен аңлау һәм ҡабул итмәү;

-хәүефһеҙлек ҡағиҙәләрен үтәү, шул иҫәптән мәктәптәрҙә телгә белем биреү процесында интернет-мөхиттә хәүефһеҙлек ҡағиҙәләрен үтәү;

-стресс хәленә һәм үҙгәреүсән социаль, мәғлүмәти һәм тәбиғәт шарттарына яраҡлашыу һәләте, шул иҫәптән үҙ тәжрибәңде аңлап, артабан маҡсаттар ҡуйыу;

-үҙеңде һәм башҡаларҙы ғәйепләмәйенсә ҡабул итә белеү;

-башҡаларҙың эмоциональ торошон һәм хис-тойғоларҙы аңлай белеү, үҙ хәлеңде сағылдырыу өсөн, шул иҫәптән туған телдә яҙылған әҙәби әҫәрҙәрҙән миҫалдарға таянып, тел сараларын ҡуллана белеү;

-рефлексия күнекмәләренең формалашыуы, хаталаныуға үҙ хоҡуғыңды һәм башҡа кешенең шундай уҡ хоҡуғын таныу;

хеҙмәт тәрбиәһе биреү:

-технологик һәм социаль йүнәлештәге практик бурыстарҙы (ғаилә, мәктәп, ҡала, край сиктәрендә) хәл итеүҙә әүҙем ҡатнашыуға, бындай эшмәкәрлекте башлап ебәреү, планлаштырыу һәм үҙаллы үтәү һәләтенә эйә булыу;

-төрлө һөнәрҙәрҙе һәм хеҙмәтте ғәмәлдә өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныу, шул иҫәптән өйрәнелгән предмет буйынса белемде ҡулланыу һәм филологтарҙың, журналистарҙың, яҙыусыларҙың эшмәкәрлеге менән танышыу; хеҙмәткә һәм хеҙмәт эшмәкәрлеге һөҙөмтәләренә ихтирам;

-шәхси һәм йәмәғәт мәнфәғәттәрен, ихтыяждарын иҫәпкә алып, белем биреүҙең индивидуаль траекторияһын төҙөү һәм тормош пландарын аңлы рәүештә һайлау;

-киләсәккә пландарың хаҡында һөйләй белеү;

экологик тәрбиә биреү:

-тирә-яҡ мөхит өлкәһендәге мәсьәләләрҙе хәл итеү, эштәрҙе планлаштырыу һәм уларҙың тирә-яҡ мөхит өсөн эҙемтәләрен баһалау өсөн социаль һәм тәбиғи фәндәр өлкәһендәге белемде ҡулланыуға йүнәлеш алыу;

-экология мәсьәләләренә үҙ ҡарашыңды аныҡ, аңлайышлы белдерә белеү;

-экологик мәҙәниәт кимәлен арттырыу, экологик проблемаларҙың глобаль характерын һәм уларҙы хәл итеү юлдарын аңлау;

-тирә-яҡ мөхиткә зыян килтергән, шул иҫәптән экологик проблемаларҙы күтәргән әҙәби әҫәрҙәр менән танышҡанда барлыҡҡа килгән ғәмәлдәрҙе әүҙем ҡабул итмәү;

-тирә-яҡ мөхиткә зыян килтергән ғәмәлдәрҙе әүҙем ҡабул итмәү;

-тәбиғи, технологик һәм социаль мөхиттең үҙ-ара бәйләнеше шарттарында граждан һәм ҡулланыусы булараҡ үҙенең ролен аңлау;

-экология йүнәлешендәге практик эшмәкәрлектә ҡатнашыуға әҙерлек;

ғилми танып белеү ҡиммәттәре:

-кешенең, тәбиғәттең һәм йәмғиәттең төп үҫеш законлыҡтары, кешенең тәбиғи һәм социаль мөхит менән үҙ-ара бәйләнештәре; тел үҫеше законлыҡтары тураһында заманса фәнни күҙаллауҙар системаһы эшмәкәрлегендә йүнәлеш алыу;

-донъяны танып белеү сараһы булараҡ тел һәм уҡыу мәҙәниәтен, китап уҡыу оҫталығын өйрәнеү;

-мәктәптә тел буйынса белем биреү үҙенсәлеген иҫәпкә алып тикшеренеү эшмәкәрлегенең төп оҫталығын үҙләштереү;

-тәжрибәне, күҙәтеүҙәрҙе, ҡылыҡтарҙы аңларға өйрәтеү һәм шәхси һәм коллектив именлеккә өлгәшеү юлдарын камиллаштырыуға ынтылыу;

уҡыусыны социаль һәм тәбиғи мөхиттең үҙгәреүсән шарттарына яраҡлаштырыуҙы тәьмин иткән шәхси һөҙөмтәләр:

-уҡыусыларҙың төркөмдәрҙә һәм берекмәләрҙә, шул иҫәптән профессиональ эшмәкәрлек буйынса, шулай уҡ башҡа мәҙәни мөхит кешеләре менән социаль үҙ-ара эш итеү сиктәрендәге төркөмдәрҙә, ғаиләлә, социаль тәжрибәне, төп социаль ролдәрҙе, йәмғәт тәртибе нормаларын һәм ҡағиҙәләрен, социаль йәшәү формаларын үҙләштереүе;
-уҡыусыларҙың билдәһеҙлек шарттарында үҙ-ара эш итеүгә һәләте, башҡаларҙың тәжрибәһенә һәм белеменә асыҡлыҡ;
-билдәһеҙлек шарттарында эшләргә, компетентлыҡ кимәлен практик эшмәкәрлек аша күтәрергә һәләтлелек, шул иҫәптән башҡа кешеләрҙән өйрәнә, уртаҡ эшмәкәрлектән яңы белем, башҡалар тәжрибәһенән оҫталыҡ туплау һәм компетенция ала белеү;
-образдарҙы асыҡлау һәм бәйләү күнекмәләре, яңы белемдәр булдырыу, шул иҫәптән быға тиклем билдәһеҙ булған төшөнсәләр, объекттар һәм күренештәр тураһында гипотезалар төҙөү, идеялар формалаштырыу һәләте, үҙ белемеңдең һәм компетенцияңдың етмәүен аңлау, үҙеңдең үҫешеңде планлаштырыу һәләте;
-тотороҡло үҫеш концепцияһы өлкәһендә төп төшөнсәләр, терминдар һәм күҙаллауҙар менән эш итә белеү; тәбиғәттең, йәмғиәттең һәм иҡтисадтың үҙ-ара бәйләнешен анализлау һәм асыҡлау, тирә-яҡ мөхиткә йоғонтоһон, саҡырыуҙарға, глобаль эҙемтәләргә өлгәшеү һәм уларҙы еңеп сығыуҙы иҫәпкә алып үҙ эшмәкәрлегеңде баһалау;
-стресс ситуацияһын аңлау һәләте, тормош, телмәр һәм уҡыу тәжрибәһенә таянып, булған үҙгәрештәрҙе һәм уларҙың эҙемтәләрен баһалау; стресс хәлен ҡаршы тороуҙы талап итеүсе саҡырыу булараҡ ҡабул итеү;
-стрес хәлен баһалау, ҡабул ителгән ҡарарҙарға һәм эштәргә төҙәтмәләр индереү; хәүеф-хәтәрҙе һәм эҙемтәләрҙе билдәләү һәм баһалау, тәжрибә формалаштырыу, килеп тыуған хәлдә ыңғай күренеш таба белеү; уңыш гарантиялары булмағанда ла эшләргә әҙер булыу.

Метапредмет һөҙөмтәләре

5-9-сы кластарҙа «Туған (башҡорт) әҙәбиәте» дәресен өйрәнеү һөҙөмтәһендә бала түбәндәге универсаль **танып белеү** эшмәкәрлегенә эйә була:

төп логик эшмәкәрлек:

-тикшерелгән факттарҙа, мәғлүмәттәрҙә һәм күҙәтеүҙәрҙә законлылыҡтарҙы һәм ҡаршылыҡтарҙы асыҡлау;
-законлылыҡтарҙы һәм ҡаршылыҡтарҙы асыҡлау өсөн критерийҙар тәҡдим итеү;
-ҡуйылған уҡыу бурысын хәл итеү өсөн кәрәкле мәғлүмәттең дефицитын асыҡлау;
-әҙәби процестарҙы тикшергәндә сәбәп-эҙемтә бәйләнештәрен асыҡлау; дедуктив һәм индуктив, оҡшашлыҡ буйынса һығымталарҙы файҙаланып, йомғаҡ яһау, үҙ-ара бәйләнештәр тураһында фараздар төҙөү;

-төрлө типтағы текстар, төрлө тел берәмектәре менән эшләгәндә варианттарҙы сағыштырып, оптималь вариантты билдәләп уҡыу бурысын хәл итеү ысулын үҙаллы һайлау;

төп тикшеренеү эшмәкәрлеге:

-тел белемен биреүҙә тикшеренеү ҡоралы буларак һорауҙарҙы файҙаланыу;

-хәлдең реаль һәм күңелгә ятышлы торошо араһындағы тап килмәүҙе теркәгән мәсьәләләрҙе билдәләү, эҙләнеүҙе һәм мәғлүмәттәрҙе үҙаллы билдәләү;

-үҙеңдең фекерҙең һәм башҡаларҙың фекерҙәренең дөрөҫлөгө тураһында фараздар әҙерләү, позицияңды, фекереңде дәлилләү;

- ш алгоритмын төҙөү һәм уны уҡыу бурыстарын хәл итеү өсөн файҙаланыу;

-тикшеренеү (эксперимент) барышында алынған мәғлүмәттең файҙаланылыуын һәм дөрөҫлөгөн баһалау;

-үткәрелгән күҙәтеү, тикшереү һөҙөмтәләре буйынса һығымталарҙы үҙаллы төҙөү;

-алынған һығымталарҙың һәм һығымталарҙың дөрөҫлөгөн баһалау ҡоралдарына эйә булыу;

-процестарҙың, ваҡиғаларҙың артабанғы үҫешен һәм уларҙың оҡшаш йәки оҡшаш хәлдәрҙәге эҙемтәләрен күҙалларға, шулай уҡ уларҙың яңы шарттарҙа һәм контекстарҙа үҫешеүе тураһында күҙаллауҙар яһау;

мәғлүмәт менән эшләү:

- әҡдим ителгән уҡыу бурысын һәм бирелгән критерийҙарҙы иҫәпкә алып, мәғлүмәт эҙләгәндә һәм һайлап алғанда төрлө алымдарҙы, ҡоралдарҙы һәм һорауҙарҙы ҡулланыу;

-текст, таблица, схемаларҙа күрһәтелгән мәғлүмәтте һайлап алыу, анализлау, интерпретациялау, дөйөмләштереү һәм системалаштырыу;

-тексты баһалау, унда булған мәғлүмәтте дөрөҫ ҡулланыу һәм үҙләштереү йәһәтенән уҡыу мәсьәләләрен хәл итеү маҡсатында төрлө аудирование һәм уҡыу төрҙәрен файҙаланыу;

-ҡуйылған маҡсаттарҙы иҫәпкә алып, бер йәки бер нисә сығанаҡтан мәғлүмәт алыу, дөйөмләштереү һәм системалаштырыу өсөн мәғәнәле уҡыуҙы ҡулланыу;

-төрлө мәғлүмәт сығанаҡтарында оҡшаш аргументтар (бер үк идеяны раҫлаған йәки кире ҡаҡкан, версияны) табыу;

-мәғлүмәтте биреүҙең оптималь формаһын (текст, презентация, таблица, схема) үҙаллы һайларға һәм, коммуникатив йүнәлештән сығып, сиселгән мәсьәләләрҙе ҡатмарлы булмаған схема, диаграмма, башҡа графика һәм уларҙың комбинациялары менән иллюстрациялау;

-мәғлүмәттең ышаныслылығын уҡытыусы тәҡдим иткән йәки үҙаллы формалаштырылған критерийҙар буйынса баһалау;

-мәғлүмәтте хәтерҙә ҡалдырыу һәм системалаштырыу.

5-9-сы кластарҙа «Туған (башҡорт) әҙәбиәте» дәресен өйрәнеү һөҙөмтәһендә бала түбәндәге **коммуникатив** универсаль уҡыу эшмәкәрлегенә эйә була:

аралашыу:

-фекерҙәр ҡабул итергә һәм уларҙы формалаштырырға, аралашыу шарттарына һәм маҡсаттарына ярашлы хис-тойғоларҙы белдеререү; диалогтарҙа һәм дискуссияларҙа, телдән монологик телмәрҙә үҙеңде (үҙеңдең фекереңде) белдереү;

-вербаль булмаған аралашыу сараларын асыҡлау, социаль билдәләрҙең әһәмиәтен аңлау;

-бәхәсле хәлдәрҙең тәүшарттарын белеү һәм асыҡлау, конфликттарҙы йомшартыу, һөйләшеүҙәр алып барыу;

-башҡаларҙың ниәттәрен аңлау, әңгәмәсегә ихтирамлы ҡарау һәм дөрөҫ формала ҡаршы төшөү;

-диалог/фекер алышыу барышында тикшерелгән тема буйынса һорауҙар биреү һәм мәсьәләләрҙе хәл итеүгә йүнәлтелгән идеяларҙы әйтеү һәм аралашыу теләген һаҡлау;

-үҙ фекерҙәреңде башҡа диалогта ҡатнашыусыларҙың фекерҙәре менән сағыштырыу, позицияларҙың айырмаһын һәм оҡшашлығын асыҡлау;

-үткәрелгән анализ, тикшереү, проект һөҙөмтәләрен асыҡ күрһәтеү;

-презентация маҡсатын һәм аудиторияның үҙенсәлектәрен иҫәпкә алып, сығыш форматын үҙаллы һайлау һәм уға ярашлы, иллюстрация материалын файҙаланып, телдән һәм яҙма текстар төҙөү;

берҙәм эшмәкәрлек:

-аныҡ проблеманы хәл иткәндә команда һәм шәхси эштең өҫтөнлөгөн аңлау һәм файҙаланыу, ҡуйылған бурысты хәл иткәндә төркөмләп үҙ-ара эш итеү формаларын ҡулланыу кәрәклеген нигеҙләү;

-уртаҡ эшмәкәрлектең маҡсатын ҡабул итеү, уға ирешеү буйынса эште коллектив планлаштырыу һәм башҡарыу: ролдәрҙе бүлеү, һөйләшеп килешеү, уртаҡ эш барышын һәм һөҙөмтәһен тикшереү;

-бер нисә кешенең фекерен дөйөмләштерә белеү, етәкселек итергә, йөкләмәләр үтәргә, бойороҡ бирергә әҙер булыу;

-уртаҡ эште ойоштороуҙы планлаштырырға, үҙ ролеңде билдәләргә (үҙ-ара эш итеүҙә ҡатнашыусыларҙың өҫтөнлөктәрен һәм мөмкинлектәрен иҫәпкә алып), команда ағзалары араһында бурыстарҙы бүлеү, эштең төркөм формаларында ҡатнашыу (фекер алышыуҙар, «мейе штурмлау» һәм башҡалар);

-эштәге үҙ өлөшөңдө башҡарыу, үҙ йүнәлешең буйынса сифатлы һөҙөмтәгә өлгәшеү һәм команданың башҡа ағзаларының эшмәкәрлеге менән эш итеүҙе көйләү;

-дөйөм продуктҡа үҙ өлөшөндө индереү сифатын үҙ-ара эш итеүҙә ҡатнашыусылар билдәләгән критерийҙар буйынса баһалау;

-һөҙөмтәләрҙе тәүге бурыс һәм һәр команда ағзаһының һөҙөмтәләргә ирешеүгә индергән өлөшө менән сағыштырыу, яуаплылыҡ өлкәһен бүлешеү һәм төркөм алдында отчет бирергә әҙер булыуҙы күрһәтеү.

5-9-сы кластарҙа «Туған (башҡорт) әҙәбиәте» дәресен өйрәнеү һөҙөмтәһендә уҡыусы түбәндәге **регулятив (көйләүсе)** универсаль уҡыу эшмәкәрлегенә эйә була:

үҙ-үҙен ойоштороу:

-хәл итеү өсөн уҡыуҙағы һәм тормоштағы проблемаларҙы асыҡлау;

-ҡарарҙар ҡабул итеүҙең төрлө юлдарын эҙләү (шәхси, төркөмдә ҡарар ҡабул итеү, төркөм менән ҡарар ҡабул итеү);

-бурысты (йәки уның бер өлөшөн) хәл итеү алгоритмын үҙаллы төҙөү, булған ресурстарҙы һәм үҙ мөмкинлектәреңде иҫәпкә алып, уҡыу бурысын хәл итеү ысулын һайлау, тәҡдим ителгән ҡарарҙар варианттарын нигеҙләү;

-үҙаллы эш планын төҙөү, уны тормошҡа ашырыу барышында кәрәкле төҙәтмәләр индереү;

- һайлау һәм ҡарар өсөн яуаплылыҡ алыу;

үҙконтроль:

-үҙ-үҙеңде контролдә тотоуҙың (шул иҫәптән телмәрҙе контролдә тотоуҙың), үҙмотивацияның һәм рефлексияның төрлө ысулдарына эйә булыу;

-уҡыу ситуацияһына дөрөҫ баһа биреү һәм уны үҙгәртеү планын тәҡдим итеү;

-уҡыу бурысын хәл иткәндә килеп тыуыу ихтималлығы булған ауырлыҡтарҙы алдан күрә белеү һәм ҡарарҙы үҙгәреүсән шарттарға яраҡлаштырыу;

-эшмәкәрлек һөҙөмтәһенә ирешеү (эшләмәү) сәбәптәрен аңлатыу;

-аралашыу уңышһыҙлыҡтарының сәбәптәрен аңлау һәм уларҙы иҫкәртә белеү, алған телмәр тәжрибәһенә баһа биреү һәм аралашыу маҡсаттарын һәм шарттарын иҫәпкә алып үҙеңдең телмәреңде төҙәтеү;

-маҡсат һөҙөмтәһенең һәм аралашыу шарттарының тап килеүен баһалау;

эмоциональ интеллект:

-үҙеңдең һәм башҡаларҙың хис-тойғолары менән идара итеү һәләтен үҫтереү;

-хис-тойғолар сәбәптәрен асыҡлау һәм анализлау;

-телмәр хәлен анализлап, икенсе кешенең ниәттәрен һәм теләктәрен аңлау;

-хис-тойғоларҙы белдереү ысулын көйләү;

үҙеңде һәм башҡаларҙы ҡабул итеү:

-башҡа кешегә һәм уның фекеренә аңлы мөнәсәбәт;

-үҙеңдең һәм сит кешенең хаталаныуға хоҡуғын таныу;

-үҙеңде һәм башҡаларҙы ғәйепләмәйенсә ҡабул итеү;

-асыҡлыҡ күрһәтеү;

-эргә-тирәләге бар нәмәне контролдә тотоу мөмкин түгеллеген аңлау.

Предмет һөҙөмтәләре

5-9-сы кластарҙа «Туған (башҡорт) әҙәбиәте» фәнен өйрәнеүҙең төп предмет һөҙөмтәләре:

-формаль һәм рәсми булмаған шәхес-ара һәм мәҙәниәт-ара аралашыу шарттарында тирә-йүндәгеләр менән үҙ-ара һөҙөмтәле эш итеүҙе тәьмин иткән телмәр эшмәкәрлеге төрҙәрен (тыңлау, уҡыу, һөйләшеү һәм хат) камиллаштырыу;

-белем биреү һәм үҙеңде белеү процесында шәхестең интеллектуаль һәм ижади һәләттәрен үҫтереүҙә туған әҙәбиәттең ролен аңлау;

- художестволы текстар миҫалында туған телдең коммуникатив-эстетик мөмкинлектәренә төшөнөү;

-художестволы тексты, шул иҫәптән күп аспектлы анализлауҙың төрлө төрҙәрен башҡарыу оҫталыҡтарын булдырыу;

-әүҙем һәм потенциаль һүҙлек запасын байытыу, туған телдә фекерҙәрҙе һәм хис-тойғоларҙы ирекле белдереү өсөн аралашыу ситуацияһына һәм стиленә ярашлы телмәрҙә ҡулланылған грамматик саралар күләмен киңәйтеү;

-туған тел лексикаһының һәм фразеологияһының төп стилистик ресурстарын, әҙәби әҫәрҙәрҙе уҡығанда телмәр этикеты нормаларын үҙләштереү; телдән һәм яҙма фекер белдереү тәжрибәһен туплау; үҙ телмәреңде камиллаштырыуға ынтылыу;

-дөйөм кешелек ҡиммәте булараҡ тел мәҙәниәте өсөн яуаплылыҡ булдырыу.

Кластар буйынса предмет һөҙөмтәләре

5-се класс

Уҡыусы түбәндәгеләрҙе өйрәнә:

-һүҙ сәнғәтенең, әҙәби геройҙарҙың, пейзаждарҙың образлы тәбиғәтен аңларға; уҡыған әҙәби әҫәрҙәрҙең йөкмәткеһен белергә;

-башҡорт фольклорының (эпос, әкиәт, йомаҡ, мәҡәл, әйтем) һәм нәфис әҙәбиәтенең (хикәйә) төп жанрҙарын айырырға;

-проза тексының шиғри текстарҙан айырмаһын аңларға;

-*лирик герой* төшөнсәһенә эйә булырға;

-халыҡ йыры, таҡмаҡ, гимн жанрҙарының үҙенсәлектәрен белергә;

-шиғыр мелодикаһы тураһында мәғлүмәт алырға;

-текстарҙаҫы неологизмдары табырға;

-тылсымлы әкиәт, легенда, повесть жанрҙарының үҙенсәлектәрен асыҡларға;

- әҙәби әйтелеш нормаларын үтәп, әҫәрҙәрҙе (йәки фрагменттарҙы), шул иҫәптән яттан өйрәнгәндәрҙе тасуири уҡырға;

-һөйләүҙең төрлө төрҙәрен үҙләштерергә, уҡыған әҫәр буйынса һорауҙарға яуап бирергә, әҫәргә ҡарата үҙенде мөнәсәбәтеңде белдерергә һәм йөкмәткеһен аңлау маҡсатында һорауҙар бирергә;

-әҫәрҙең темаһын һәм идеяһын (төп фекерен) билдәләргә;

-текста аллегория һәм метафора, синоним һәм омонимдарҙы табырға, уларҙың художество әһәмиәтен аңларға;

-аныҡ маҡсаттарға таянып, үҙаллы уҡыу өсөн ауыҙ-тел ижады әҫәрҙәрен һайларға;

-ни өсөн һайлауыңды дәлиләп, үҙаллы уҡыған әҫәр тураһында һөйләргә;

-автор позицияһын аңлау;

-текста художестволы деталде, сағыштырыуҙы табырға;

-әҫәр геройҙарының эшмәкәрлеген һәм ҡылыҡтарын сағыштырып, уларҙы һүрәтләргә, портрет характеристикаһын бирергә һәм текста портреттарын табырға;

-художестволы әҫәрҙең (йәки фрагменттың) ябай планын төҙөргә;

-инша һәм нәфис әҙәбиәттең бәләкәй жанрҙары тибы буйынса телдән һәм яҙма формала ҙур булмаған текстар яҙырға;

-проза әҫәрен ролдәргә бүлеп тасуири уҡырға.

6-сы класс

Уҡыусы түбәндәгеләрҙе өйрәнә:

-әҙәби әҫәрҙе белеү һәм аңлау менән бәйле һорауға тулы яуап бирергә; туған телдең образлы сараларын ҡулланып, проза әҫәрҙәрен йәки уларҙың өҙөктәрен һөйләргә; диалог ҡора белергә;

-художестволы текстың мәғәнәле өлөштәрен айырып күрһәтергә, уҡылғандың планын һәм тезистарын төҙөргә; әҙәби әҫәрҙәрҙең эпизодтарын һәм уларҙың геройҙарын сағыштырырға;

-әҙәби әҫәрҙе анализларға: уның әҙәби төр һәм жанрҙарҙың береһенә ҡарағанлығын билдәләргә; теманы һәм идеяны аңларға һәм аныҡ итеп әйтеп бирергә, әхлаҡи пафосты асыҡларға, шулай уҡ сағыштырыу нигеҙендә геройҙарға характеристика бирергә;

-художестволы әҫәр темаһын асыуҙа теге йәки был персонаждың ролен асыҡларға;

-текст төйөнләнешен, кульминацияһын, сиселешен табырға;

-башҡорт шиғыр төҙөлөшөнөң (ритм һәм рифма) үҙенсәлектәрен аңлау;

-текстарҙа гиперболалар, эпитеттар, һынландырыуҙар табырға, уларҙың образдарҙы асыуҙағы ролен аңларға;

-поэма жанрының үҙенсәлектәрен билдәләргә;

-әҫәрҙәрҙең фантастик элементтарын билдәләргә;

-драма жанрын ҡылыҡһырларға;

-башҡорт фольклорының төп жанрҙарын айыра белергә, башҡорт яҙма әҙәбиәтенең нигеҙе булараҡ халыҡ ауыҙ-тел ижадының әһәмиәтен аңларға;

-туған әҙәбиәттең өйрәнелгән әҫәрҙәре менән бәйле телдән һәм яҙма фекерҙәр төҙөргә, әҙәби нормаларҙы иҫәпкә алып, туған телдә бәйләнешле телдән һәм яҙма текст төҙөргә;

-туған (башҡорт) әҙәбиәте дәреслегенә ингән әҫәрҙәргә үҙ мөнәсәбәтеңде булдырырға, уларҙың эстетик әһәмиәтен баһаларға;

-үҙаллы уҡыған әҫәрҙәргә баһалама яҙырға;

-башҡорт әҙәбиәтенең һәм мәҙәниәтенең рухи-әхлаҡи ҡиммәттәрен рус һәм төрки халыҡтарҙың рухи-әхлаҡи ҡиммәттәре менән сағыштырып аңларға.

7-се класс

Уҡыусы түбәндәгеләрҙе өйрәнә:

-башҡорт фольклоры һәм яҙма әҙәбиәт буйынса өйрәнелгән әҫәрҙәрҙең төп проблемаларын аңларға;

-тарихи йыр, хикәйәт жанрҙарын билдәләргә;

-әҫәрҙең конфликтын асыҡларға;

-үҙ халҡыңдың әхлаҡи идеалдары тураһында күҙаллауҙарҙы үҫтереү, милли характер тураһында күҙаллауҙар формалаштырыу өсөн нигеҙ булараҡ фольклор текстары, «Урал батыр» башҡорт эпосының әхлаҡи проблематикаһын билдәләргә;

-мәҫәл жанрын һүрәтләргә һәм мәҫәлдәрҙә ҡулланылған аллегорияларҙың асылын аңларға;

-халыҡ ауыҙ-тел ижады мотивтары буйынса ижад ителгән автор әҫәрҙәренең үҙенсәлеген билдәләргә;

-әҫәрҙәрҙән һылтанмаларҙы файҙаланып, һорауға телдән йәки яҙма яуап бирергә;

-әҙәби әҫәрҙәрҙең уларҙы ижад итеү дәүере менән бәйләнешен билдәләү, авторлыҡ позицияһын асыҡлау;

-*образ, герой, характер, конфликт, сюжет, композиция* төшөнсәләренең йөкмәткеһен дөрөҫ билдәләргә; әҙәби әҫәр геройының характерын объектив баһаларға;

-дәрестә дискуссияларҙа ҡатнашырға, асыҡ докладтар һәм хәбәрҙәр менән сығыш яһарға, ижади эштәр әҙерләргә;

-художестволы әҫәрҙәрҙән һәм тормоштан алған тәьҫораттар материалында инша яҙырға;

-китапхана фондтары, белешмә әҙәбиәт, һүҙлектәр, Интернет-ресурстар менән һөҙөмтәле файҙаланырға;

-әҫәрҙәрҙең әхлаҡи-философик, социаль-тарихи һәм эстетик проблематикаһына төшөнөүеңде аңлатырға;
-фольклор әҫәрҙәре һәм яҙма әҙәбиәт әҫәрҙәре араһында тематика, проблематика, образдар кимәлендә (оҡшашлыҡ һәм айырмалыҡ принцибы буйынса) бәйләнеш урынлаштырырға;
-халыҡ ижадында сағылған башҡорт милли характер һыҙаттарын билдәләргә;
-текста сатирик һыҙаттарҙы күрергә;
-үҙ мөнәсәбәтеңде билдәләп, авторлыҡ позицияһын асыҡларға һәм уның нигеҙендә үҙеңә әһәмиәтле йүнәлештәр билдәләргә.

8-се класс

Уҡыусы түбәндәгеләрҙе өйрәнә:
-башҡорт сәсәндәр ижадының үҙенсәлектәрен, уның фольклор һәм яҙма әҙәбиәт менән бәйләнешен аңларға;
-башҡорт яҙыусыларының әҫәрҙәрендә асылған төп проблемаларҙы, уларҙа һүрәтләнгән ваҡиғаларҙың яҙылыу дәүере һәм хәҙерге заман менән бәйләнешен аңларға; өйрәнелгән әҫәрҙәрҙең әхлаҡи-эстетик ҡиммәтен асыҡларға;
-романдың художество үҙенсәлектәрен, телдең һәм жанр стиленең үҙенсәлеген белергә;
-әҫәр геройҙарына мөнәсәбәтте дәлилләргә, геройҙарҙың ҡылыҡтарын аңлатырға, уларҙың үҙҙәрен тотошон, кисерештәрен, портреттарын, телмәрен сағыштырырға һәм баһаларға, автор баһаһын табырға;
-әҙәби әҫәрҙе анализларға: уның ҡайһы әҙәби төргә һәм жанрға ҡарағанлығын билдәләргә, әҙәби әҫәрҙең темаһын, идеяһын һәм пафосын аңларға һәм формалаштырырға, геройҙарға характеристика бирергә (шул иҫәптән бер йәки бер нисә әҫәр геройҙарын сағыштырыу нигеҙендә), сюжет һәм композиция элементтарын, телдең һынлы сәнғәт сараларын, әҫәрҙең идея-художество йөкмәткеһен асыуҙа уларҙың ролен билдәләргә;
-төрлө әҙәбиәт ғилеме мәғлүмәте сығанаҡтары менән эшләргә һәм уны эшкәртеүҙең төп алымдарын һәм презентациялауҙы белергә;
-текстарҙа антитеза алымын табырға;
-үҙ аллы уҡыу-тикшеренеү эшмәкәрлеген алып барырға һәм уның һөҙөмтәләрен төрлө формаларҙа (тикшеренеү эше, реферат, проект) яҙырға;
-бер жанрға ҡараған әҫәрҙәрҙә яҙыусыларҙың яҡын темаларҙы асыуында уртаҡлыҡты һәм айырмалыҡты күрергә;
-яҙыусы ижад иткән картиналарҙы (пейзаж, портрет, интерьер) тасуирларға;
-тексттың һылтанмалы (цитатный) планын төҙөргә;
-һүҙҙең нәфис текстағы күп мәғәнәлелеген аңларға, яҙыусының портрет һүрәтләмәләрендә һәм персонаждарҙың телмәрендә ҡулланған сағыштырыуҙарҙың, эпитеттар һәм

метафорҙарҙың функциональ ролен билдәләү нигеҙендә ваҡиғаларға ҡарата авторҙың мөнәсәбәтен асыҡларға.

9-сы класс

Уҡыусы түбәндәгеләрҙе өйрәнә:

-туған әҙәбиәтте милли, дөйөм Рәсәй һәм донъя мәҙәниәте күренеше, башҡорт халҡының рухи-әхлаҡи ҡиммәттәрен һәм традицияларын һаҡлау һәм тапшырыу сараһы булараҡ аңларға;

-шәхси үҫеш һәм үҙ-үҙенде камиллаштырыу өсөн туған телдә уҡыуҙың әһәмиәтен аңларға;

-туған әҙәбиәттең тарихи-әҙәби процесс булараҡ үҫеш законлыҡтарын рус һәм илебеҙҙәге башҡа халыҡтарҙың әҙәбиәттәре менән диалектик бәйләнештә аңларға;

-йола поэзияһының үҙенсәлектәрен белергә;

-төрлө жанрҙағы текстарҙың йөкмәткеһен һәм үҙенсәлеген аңлы рәүештә ҡабул итергә һәм баһаларға, уларҙы тикшереүҙә ҡатнашырға; геройҙарҙың ҡылыҡтарына дәлилле әхлаҡи баһа бирергә;

-шиғырҙа кәйефтең (интонацияның) үҙгәреүен күҙәтергә;

-персонаждарҙың эш-ғәмәлдәрендә сәбәп-эҙемтә бәйләнештәрен билдәләргә, иң әһәмиәтле художестволы деталдәрҙе, сюжет һәм композиция элементтарын, әҫәрҙең проблематикаһын һәм идея ниәтен, художество сараларын һәм уларҙың функцияларын билдәләргә;

-әҫәр геройҙарына мөнәсәбәтте дәлилләргә, геройҙарҙың үҙ-үҙен тотоу мотивтарын аңлатырға, уларҙың ҡылыҡтарын, кисерештәрен, портреттарын, телмәрен сағыштырырға һәм баһаларға;

-*прототип* төшөнсәһен белергә;

-хитап жанрының үҙенсәлектәрен айырып күрһәтергә;

-авторҙың геройҙарҙы, ваҡиғаларҙы баһалау формаларын, әҫәрҙең адресаты булараҡ «уҡыусы» менән үҙ-ара мөнәсәбәт характерын асыҡларға;

-художестволы әҫәр, рәссамдарҙың картиналарының репродукциялары, һүрәттәр, шулай уҡ шәхси тәжрибә нигеҙендә текст яҙырға, художество-ижади һәләттәрҙе үҫтерергә;

-тезислы план, конспект төҙөү, доклад әҙерләргә, аннотациялар, инша, эссе яҙырға, уҡыған әҫәргә, әҙәби-ижади эшкә баһа бирергә, алдан иғлан ителгән йәки үҙаллы һайланған әҙәби йәки публицистик темаға проекттар әҙерләргә;

-ҡыҙыҡһындырған әҙәбиәтте үҙ аллы һайларға, фекер алышыуҙа ҡатнашыу, аңлау һәм өҫтәмә мәғлүмәт алыу өсөн белешмә сығанаҡтарҙы файҙаланырға;

-әҫәрҙәрҙе объектив ҡабул итеү һәм баһалау маҡсатында бер йәки төрлө авторҙың өйрәнелгән һәм үҙ аллы уҡылған художестволы тексын, персонаждар образын, әҙәби

күренештәрҙе һәм факттарҙы, сюжеттарҙы, темаларҙы һәм проблемаларҙы, жанрҙарҙы, стилдәрҙе, алымдарҙы, эпизодтарҙы, деталдәрҙе сағыштырырға;

-башҡорт әҙәбиәте әҫәрҙәрен Рәсәйҙең башҡа халыҡтары әҫәрҙәре менән сағыштырырға, уларҙың оҡшашлығын һәм милли үҙенсәлеген асыҡларға, уларҙы объектив баһаларға;

-әҫәрҙәрҙе анализлау процесында тормош һәм уҡыу тәжрибәһенә нигеҙләнгән үҙеңдең нигеҙле ҡарашыңды белдерергә;

-туған әҙәбиәт буйынса үҙ аллы уҡытыу-тикшеренеү һәм проект-тикшеренеү эшмәкәрлеген бойомға ашырырға, уның һөҙөмтәләрен дөрөҫ юллар

Календарь –тематик планлаштырыу 6 класс

№	Планл. дата	Фактик дата	Тема	Иҫкәрмә
1	05.09		Ф. Ғөбәйҙуллина "Башҡортостан флагы", С. Әлибаев "Мәктәп юлы	
2	12.09		Я. Ҡолмой " Мәктәп " шиғыры, Р. Фәхретдинов "Мәктәп" "Нәсихәттәр" китабынан	
3	26.09		З. Биишева "Башҡорт теле" шиғыры	
4	03.10		Р. Бикбаев "Халҡыма хат", Ҡ. Аралбаев "Башҡорт ҡоролтайына"	
5	10.10		Д. Бүләков "Ҡара икмәк" хикәйәһе	
6	17.10		Г. Юнысова "Ер улына", Ф. Чанышева "Икмәк еҫе" шиғырҙары	
7	24.10		Ә. Вахитов "Өс бөртөк бойҙай" хикәйәһе	
8	7.11		«Урал батыр» әкиәте.	
9	14.11		"Урал батыр" әкиәте	
10.	21.11		«Ҡариҙел» легендаһы.	
11	28.11		Бәйеттәр	
12	05.12		Таҡмаҡ. Көләмәс	
13	12.12		Ҡол Ғәли "Йософтоң матурлығы	
14	19.01		Ш. Бабич ижады	
15	26.12		З. Биишева "Башҡортостан", Н. Нәжми "Башҡортостан "шиғырҙары	
16	09.01		Нәжип Иҙелбаев. «Салауат ташы» хикәйәһе.	

17	16.01		Нәжип Иҙелбаев. «Салауат ташы» хикәйәһе.	
18	23.01		Жәлил Кейекбаев “ Урал тураһында ҡобайыр.”	
19	30.01		С. Юлаев “Ағиҙелкәй аға ҡая аралап” шиғыры. “Юлай улы Салауат” эпосынан өҙөк	
20	06.02		М. Иҙелбаев “Төш”	
21	13.02		М. Иҙелбаев “Төш”	
22	20.02		Рәми Ғарипов. «Салауат батыр», «Әсәм ҡулдары» тигән шиғырҙары.	
23	27.02		Т. ү “Милли батыр – халыҡ хәтерендә	
24	05.03		Кәтибә Кинйәбулатова. «Уҡытыусыма» шиғыры.	
25	12.03		Лира Яҡшыбаева «Уҡытыусы – ул белем биреүсе лә, икенсе әсәй ҙә...»	
26	19.03		Рауил Шаммас «Уҡытыусыға» тигән шиғыры Фәрит Исәнғолов «Уҡытыусы Ғүмәров» хикәйәһе.	
27	02.04		Ҡ. Даян. “Шайморатов генерал”	
28	09.04		Әнүәр Бикчәнтәев “Бөркөт һауала үлә” повесынан өҙөк	
29	16.04		Әнүәр Бикчәнтәев “Бөркөт һауала үлә” повесынан өҙөк	
30	23.04		Рәүеф Насиров «Ил балаһы Шакирйән» повесынан өҙөк.	
31	30.04		Й. Солтанов “Ҡәнәфер сәскәһе” хикәйәһе	

32	07.05		С.Яҡупов “Ҡарабаш турғай” хикәйәһе	
33	14.05		Р. Назаров “Офоҡтағы ҡояш” шиғыры	
34	21.05		А. Игебаев “Сыйырсығым” шиғыры	

Календарь – тематик планлаштырыу 7 класс

№	Планл дата	Фактик дата	Тема	Иҫкәрмә
1	07.09		Ирек Кинйәбулатов. «Ҙур ышаныс Һеҙгә, Уҡытыусы!» шиғыры, Ә. Әминев “Инша” хикәйәһе	
2	14.09		Рәми Ғарипов. «Тел» шиғыры. Рәсүл Ғамзатов «Туған тел» шиғырҙары	
3	21.09		Башҡорт халыҡ ижады. Йырҙар. Риүәйәттәр һәм легендалар	
4	28.09		Мифтахетдин Аҡмулланың биографияһы. «Башҡорттарым, уҡыу кәрәк!» шиғыры	
5	05.10		М. Аҡмулланың «Дуҫлыҡ», «Нәфсе», «Аттың ниһен маҡтайһың?», «Нәсихәттәр» шиғырҙары.	
6	12.10		Мәжит Ғафуриҙың «Үҙем һәм халҡым», «Мин ҡайҙа?"шиғырҙары	
7	19.10		М. Ғафури «Гөлдәр баҡсаһында» шиғыры, «Һарыҡты кем ашаған?», «Ат менән эт» мәҫәлдәре.	
8	26.10		Кластан тыш уҡыу И. Бураҡаев "Башҡорт көсө" хикәйәһе	
9	9.11		Василий Зефиров. «Йәнтүрә» хикәйәһе.	

10	16.11		Шәйехзада Бабич. «Көтәм», «Ҡурайҡайға»,	
11	23.11		Ш. Бабич «Салауат батыр» шиғырҙары. «Башҡорт халҡына көйлө хитап» шиғыры (өҙөк)	
12	30.11		Дауыт Юлтый Тормошо һәм ижады. «Тимеркәй фәлсәфәһе» хикәйәһе	
13	07.12		Дауыт Юлтый «Тимеркәй фәлсәфәһе» хикәйәһе	
14	14.12		Һәҙиә Дәүләтшина Тормошо һәм ижады. «Айбикә» повесынан өҙөктәр	
15	21.12		Һәҙиә Дәүләтшинаның “Айбикә” повесынан өҙөктәр	
16	28.12		Һәҙиә Дәүләтшинаның “Айбикә” повесынан өҙөктәр	
17	11.01		Т.ү «Һ. Дәүләтшинаның ҡаһарман яҙмышы».	
18	18.01		Рәшит Ниғмәти. Тормошо һәм ижады. «Йәмле Ағиҙел буйҙары» поэмаһы	
19	25.01		Мостай Кәрим «Айгөл иле” драмаһы	
20	1.02		Мостай Кәрим «Айгөл иле” драмаһы	
21	08.02		Мостай Кәрим «Айгөл иле”	

			драмаһы	
22	15.02		Мостай Кәрим. «Тормош миҙгелдәре» китабынан «Ап-аҡ мөғжизә» әҫәре	
23	22.02		Михаил Шолохов «Кеше яҙмышы» хикәйәһе	
24	29.02		Михаил Шолохов «Кеше яҙмышы» хикәйәһе	
25	07.03		Ғайса Хөсәйенов «Һуңғы тарпан» хикәйәте	
26	14.03		Ғайса Хөсәйеновтың «Һуңғы тарпан» хикәйәтенең өҙөгө буйынса изложение	
27	21.03		Ғ. Хөсәйенов «Алдар батыр» ҡиссаһы.	
28	04.04		Ғ. Хөсәйенов “Ете ырыу” хикәйәте	
29	11.04		Яныбай Хамматов «Бөртөклэп йыйыла алтын» романынан өҙөк	
30	18.04		Яныбай Хамматов «Бөртөклэп йыйыла алтын» романынан өҙөк	
31	25.04		Р. Өмөтбаев “Атлы башҡорт” повесынан өҙөк	
32	02.05		Р. Өмөтбаев “Атлы башҡорт” повесынан өҙөк	
33	16.05		Р. Өмөтбаев “Атлы башҡорт”	

			повесынан өҙөк	
34	23.05		Т.ү Минең яратҡан яҙыусым	